

**WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M
WORTA ARNAWLI' BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI**

QARAQALPAQ FILOLOGIYASI' FAKULTETI

QARAQALPAQ TIL BILIMI KAFEDRASI'

*Qaraqalpaq filologiyasi' qa'nigeliginin' bakalavr ta'lim
bag'dari'ni'n' pitkeriwshisi Abdirazakova Rozani'n'*

PITKERIW QA'NIGELIK JUMI'SI'

**Temasi': Go'nergen so'zlerdin' stilistikali'q
qollani'li'wi'**

(K.Ma'mbetovti'n' tariyxi'y romanlari' mi'sali'nda)

Ilimiy basshi': f.i.k. U.Da'wletova _____

No'kis - 2012

Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti

dekani':

doc. Q.Turdi'baev

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

f.i.k.U.Da'wletova

Ma'mleketlik imtixan komissiyasi'ni'n' qarari':

**Pitkeriwshi *Abdirazakova Rozani'n'* pitkeriw
qa'nigelik jumi'si'na "_____" bahasi' qoyi'lsi'n
"_____ " 2012-ji'l.**

MAK

basli'g'i':

MAK

ag'zalari':

Mazmuni'

Kirisiw.....	4
a) Temani'n' aktualli'g'i'.....	
b) Go'nergen so'zlerdin'stilistikaliq xi'zmeti.....	10
1.K.Ma'mbetovtin' shi'g'armalari'nda go'nergen so'zlerdin' tematikali'q toparlari'.....	11
1.2. 1.Yel basqari'w, ha'kimshilik islerine baylani'sli' go'nergen so'zler	12
1.3. A'skeriy tu'siniklarga baylani'sli' go'nergen so'zler.	20
1.4. Adamlar arasi'ndag'i' klassli'q ayri'qshali'qlarg'a baylani'sli' go'nergen so'zler	25
1.5. Yeski xi'zmet tu'rlerine baylani'sli' go'nergen so'zler	25
1.6 Kiyim-kensheklerga baylani'sli' go'nergen so'zler	26
1.7.Waqi't ha'm wo'lshemdi bildiretug'i'n go'nergen so'zler	29
1.8. U'y-xojali'q zatlari'na baylani'sli' go'nergen so'zler	30
1.9.Arxaizmler	32
11. K.Ma'mbetovti'n' tariyxi'y romanlari'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' shi'g'i'si' boyinsha tu'rleri	35
2.1.Uli'wm tu'rkiy tillerine wortaq so'zler	36
2.2.Tu'rkiy ha'm mongol tillerine wortaq so'zler	43
2.3.Arab tilinen kirgen so'zer	45
2.4.Parsi tilinen kirgen so'zler	47
2.5 Wori's ha'm ori's tili arqali' basqa tillerden kirgen so'zler	48
Juwmaq	49
Paydalani'lg'an a'debiyatlar	52

Kirisiw

A'debiyat-ha'r bir xali'qti'n' ko'rkem tari'yx'i'. Ko'rkem shi'g'armalarda tek bu'gingi ku'n yemes, a'yyemgi da'wirdegi tari'yx'i'y shi'nli'qlar ko'rkem so'z arqali' wo'z ko'rinishin tabadi'. Wo'z xalqi'ni'n' wo'mir tariyxi' haqqi'nda ko'rkem shi'g'arma jazg'an ha'r bir avtor wo'zi su'wretlep ati'rg'an da'wirdin' tari'yx'i'y ko'rinishin, bolmi'si'n, wo'zgesheligin shi'rayli' ha'm ta'sirli yetip ko'rsetiw ushi'n sol da'wirdegi til boyawlarin' sheberlik penen paydalana biliwi kerek. Sonli'qtan tari'yx'i'y romanlarg'a qol urg'an jazi'wshi'lar go'nergen so'zlerdi stilistikali'q maqsette ken' qollanadi'. Go'nergen so'zler a'debiy shi'g'armada o'tken da'wirdi su'wretlew, da'wir koloritin beriw ushi'n jiyi qollanadi'. Tariyxi'y romanlarda, povestlerde, gu'rrin'lerde, sonday-aq poemalarda, balladalarda ha'm tag'i' basqalarda wolardi'n' jani'rli'q o'zgesheliklerine sa'ykes go'nergen so'zler shi'g'armani'n' leksikasi'nda aktiv so'z topari'n quraydi'. Tarixi'y waqi'yani' duri's su'wretlew ushi'n ko'rkem so'z sheberi sog'an sa'ykes qubi'li'slardi', predmetlerdi sol da'wirdegi atamasi' menen atawg'a ma'jbu'r boladi'. Sol arqali' w oqi'wshi'ni'n' ko'z aldi'na o'tken tariyxi'y da'wirdin' ani'q kartinasi' elesleydi.

Qaraqalpaq a'debiyati'nda wo'zinin' shig'armalari' menen qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ni'n' bayi'wi'na wo'z u'lesin qosqan ko'rkem so'z ustalari' barshi'li'q. Wolardi'n' so'z qollani'w sheberligin u'yreniw til bilimi ushi'n u'lken a'hmiyetke iye. Solardi'n' biri jazi'wshi' K.Ma'mbetov.

Belgili ilimpaz, talantli' jazi'wshi' Kamal Ma'mbetovti'n' do'retpelerin woq'g'an ha'r bir adam tek ruwx'i'y du'nyasi'n g'ana yemes, wo'z so'zlik qori'n da bayi'tadi'. K.Ma'mbetovtin' prozasi' ko'rkemlik qu'direti, ta'sir yetiwshilik ku'shi, teren' obrazli'li'g'i', awi'spali', astarli' ma'nililigi tariyxi'y shi'nli'qti' sheberlik penen bayanlay ali'w i' menen ko'zge tu'sedi.

K.Ma'mbetov wo'z shig'armalari'nda go'nergen so'zlerdi belgili bir da'wir koloritin beriw ush?n jiyi qollang'an.

Uli'wma xali'q tilinin' rawajlani'wi'nda jazi'wshi' shayi'rlardi'n' worni' ayri'qsha yekenligi ma'lim.Wolar xali'q tilin wo'z shi'g'armalari'nda qollana woti'ri'p, woni'n' a'lwan-a'lwan qi'rlari'n ha'm si'rlari'n ko'z aldi'mi'zg'a keltiredi. Insan so'zi woni'n' woyi'n basqalarg'a jetkerip g'ana qoymay, haqi'yqi'y shi'nli'qti' ko'z aldi'mi'zg'a obrazli' tu'rde sa'wlelendiriw imkaniyati'na iye. Bunda go'nergen so'zlerdin' worni' ayri'qsha.

Bizin' jumi'si'mi'zdi'n' tiykarg'i' maqseti: K.Ma'mbetovtin' shi'g'armalari'ni'n' tilin lingvistikali'q ko'z qarastan izertlew arqali' wonin' so'z qollani'w wo'zgesheligin, jazi'wshi'ni'n' go'nergen so'zerdi paydalani'wda wo'zine ta'n sheberligin ani'qlaw, al **wazi'ypasi'** woni'n' shi'g'armalari'nan go'nergen so'zler paydalani'lg'an mi'sallardi' ji'ynaw, belgili bir sistemag'a tu'siriw, tu'rlerin ani'qlaw, go'nergen so'zlerdi qollani'wdag'i' jeke avtorli'q sheberligin ashi'p beriw.

Qaraqalpaq tilindegi go'nergen so'zler leksikologiya boyi'nsha mektep, worta arnawli' ha'm joqari' woqi'w wori'nlari'na arnali'p jazi'lg'an sabaqli'qlarda uli'wma leksikologiyali'q mashqalalardi'n' biri si'pati'nda qaraladi'.

«Tariyxı'y so'zler a'debiyatta wo'tken da'wirlerdegi predmetlerdin' atamasi' retinde qollani'ladi', tariyxı'y shi'g'armalarda sol da'wirdin' konkret real kartinasi', woni'n' koloritin ko'rsetiw ushi'n paydalani'ladi'», -dep atap wo'tedi tilshi ilimpaz A.Bekbergenov.

Ha'r bir tildin' so'zlik qurami' sol tildin' bayli'g'i'n ko'rsetedi. So'zlik quram mudami' wo'zgeriste boladi'. A'llette, bul belgili bir ni'zamli'qlar tiykari'nda ha'reket yetedi. Ja'miyette boli'p ati'rg'an ha'r qanday qubi'li's tilde ani'q ko'rinedi. Geybir so'zler jan'a turmi'sqa sa'ykes so'zlerdin' payda boli'wi' menen qollani'li'w jiyiliginen ayi'ri'li'p go'nergen so'zler qatarı'na wo'tse, ku'ndelikli za'rurliktin' na'tiyjesinde tazadan payda boli'p ati'rg'an wo'zgerislerge baylani'sli' jan'a so'zler paydalani'li'p so'zlik quramdi' bayi'tadi'.

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda da tiykari'nan usi' yeki wo'zgeris ko'zge taslanadi'.

1.Buri'n jedel so'zlikte belgili wori'n alg'an ko'p g'ana so'zler da'slepki a'hmiyetliliginen, qollani'li'w jiyiliginen ayri'ladi'.

Mi'sali', yeski bezeniw zatlari' bolg'an a'rebek, ha'ykel si'yaqli' zatlardi'n' a'hmiyeti buri'n ku'shli bolg'an bolsa, ha'zirgi waqi'tta bul tag'i'nshaqlardi' birde-bir qi'z-kelinshekte ko'rmeysen'. Sonday-aq texnikali'q ilim-bilimnin' rawajlani'wi' menen gu'nde, moyi'nti'ri'q, pazna, si'yaqli' so'zler, klassli'q ayi'rmashi'li'qti'n' saplasti'ri'li'wi' menen ba'ybishe, bay, jarli', shori', gu'n', xanzada si'yaqli' so'zlerge mu'ta'jlilikтин' bolmawi'nan bul so'zlerdin' qollani'li'w wo'risi sheklendi. Bul so'zlerdi tariyxi'y shi'g'armalarda wo'tken da'wir ekonomikali'q, siyasiy ha'm ma'deniy turmi'sti'n' wo'siwi ha'm rawajlani'wi' menen sog'an sa'ykes bir neshe jan'a so'zler payda boli'p woti'radi'. Soni'n' na'tiyjesinde ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami' a'dewir mug'darda ken'eydi. A'sirese, son'g'i' waqi'tlari' ekanomikani'n' ha'm ma'deniyatti'n' alg'a ilgerlewi menen tilimizge ko'plegen so'zler kirip keldi. Ma'selen: isbilermen, biznes, payi'z, ruwxii'ly'q, g'a'rezsizlik h.t.b. Bulardi'n' barli'g'i' da so'zlik quramdag'i' yen' iri wo'zgerislerden boli'p yesaplanadi'. Usi'g'an baylani'sli' tilimizdegi so'zlerdin' qollani'li'w da'rejesinin' birdey yemesligin de an'g'ar'wg'a boladi'. Mi'sali': ma'hrem, qusbegi, ma'terbegi, boli's, sa'wkele, sawi't, gu'nde si'yaqli' so'zlerge bu'gingi ku'nde za'rurliktin' bolmawi'nan bul so'zler qollani'wdan shi'g'i'p qaldi'.

Za'rurliktin' kemeyiwi menen ma'nisi gu'n'girtlesip ketken so'zler tek ko'rkem yamasa tariyxi'y a'debiyatlarda belgili bir maqsetlerde qollani'li'wi' mu'mkin, sonday-aq yele ha'mmege toli'q tani's yemes so'zlerdin' de qollani'li'w wo'risi tar boladi'.

Usi'nday wo'zgerislerine qarap prof. E.Berdimuratov so'zlik quramdag'i' so'zlerdi jedel so'zlik ha'm siyrek qollani'latug'i'n so'zler dep yeki toparg'a bo'ledi.¹

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология, Нөкис, Қарақалпақстан, 1994, 116-б

1 Birinshi toparg'a, yag'ni'y jedel so'zlikke ku'ndelikli turmi'si'mi'zda xali'qti'n' ken' tu'rde qollani'li'p kiyati'rg'an so'zleri kiredi. Al, siyrek qollani'latug'i'n so'zler topari'na jiyi so'zlikten derlik shi'g'i'p barati'rg'an so'zler ha'm tani'mali'qqa iye bola almay ati'rg'an so'zler kiredi.

Jedel so'zlikten, shi'g'i'p barati'rg'an so'zlerdin' siyrek qollani'li'wshi' so'zler qarawi'nda qali'p kiyati'rg'anli'g'i', so'ytip aqi'ri'nda, birotala shi'g'i'p qalatug'i'nli'g'i' ani'q. Al, tani'mali'qqa iye bola almay ati'rg'an so'zler barli'q waqi'tta siyrek qollani'latug'i'n so'zler topari'nda qala bermeydi, wo'ytkeni wolar turmi'sqa kem-kem yeniwine baylani'sli' jedel so'zlikke awi'si'p woti'radi'.

Til iliminde siyrek qollani'li'wshi' so'zlikti go'nergen so'zler ha'm jan'a so'zler dep bo'liw da'stu'rge aynalg'an. Qaraqalpaq tilindegi siyrek qollani'latug'i'n so'zlerdi de usi'nday 2 toparg'a bo'lip qaraydi'. Bizin' jumi'si'mi'zdi'n' maqseti K.Ma'mbetovti'n' tariyxi'y romanlari'ndag'i' go'nergen so'zlerdi ani'qlaw bolg'anli'qtan go'nergen so'zler topari'na ken'irek toqtap wo'temiz.

Tildin' so'zlik qurami'ndag'i' qollani'li'w wo'risi tarayi'p qollani'li'wdan shi'g'ip barati'rg'an so'zler – go'nergen so'zlerdi izeretlew ha'm wolardi' toparlarg'a bo'liw boyi'nsha til biliminde birqansha miynetlerdin' jazi'lg'ani'n ko'riwge boladi'.

Rus ilimpazlari'ni'n' miynetinde, go'nergen so'zlerdi tariyxi'y so'zler ha'm arxaizmler dep qarap, tariyxi'y so'zlerdi sa'ykes tu'siniklerdin' tu'sip, shi'g'i'p qali'wi' menen qollani'wdan ayi'ri'lg'an so'zler, al arxaizmlerdi bolsa anaw ya mi'naw tu'siniktin' waqi'tti'n' wo'tiwi menen basqa atamalar menen atali'wi'¹, -dep ko'rsetedi.

R.A.Budagov go'nergen so'zlerdin' barli'g'i'n arxaizmler degen termin menen atap, sa'ykes tu'siniklerdin' go'neriwi, umi'ti'li'wi'na baylani'sli' qollani'li'wdan qali'p barati'rg'an so'zlerdi arxaizmnin' birinshi topari', yag'ni'y

¹ Галкина Федарук К.М., Горинова Г.В., Шанский .Н.М, Современный русский язык, М. 1968, стр-69

istorizmler, bir tu'siniktin' go'nergen atamasi' si'pati'nda ushi'rasatug'i'n so'zlerdi uslubli'q-arxaizmler uslubli'q qollani'li'wi' dep ani'qlaydi'.¹

Go'nergen so'zler ha'm woni'n' tu'rleri jo'ninde rus ilimpazlari'ni'n' biri A.V. Kalinin wo'zinin' "Leksika russkogo yazi'ka"² degen miynetinde go'nergen so'zlerdin' qatari'na tariyxi'y so'zler menen arxaizmlerdi kirgizip, tariyxi'y so'zlerdi sa'ykes tu'siniklari joq, qollani'wdan shi'g'i'p qalg'an so'zler dep, al arxaizmlerdi bolsa ha'zirgi turmi'si'mi'zda bar predmet ha'm qubi'li's atamaları'ni'n' wo'zine atama menen atali'wi' dep ko'rsetedi. Bunday pikir N.M. Shanskiydin' de miynetinde ushi'rasadi'.³

Go'nergen so'zler boyi'nsha qazaq ilimpazlari'ni'n' da pikirlerin ko'riwge boladi'.

Qazaq ilimpazlari' A'.Ken'esbaev, Musabaev yeski da'wirdegi ja'miyetlik belgili bir tu'siniklerdi an'lati'p, son'g'i' waqi'tlari' qollani'lmay qalg'an so'zlerdin' barli'g'i'n istorizmlerge jatqaradi', ku'ndelikli turmi'sta diniy tu'siniklerge, yeski u'rip-a'detlerge baylani'sli' so'zlerdi arxaizmler dep ataydi'.⁴ Sonday-aq bul ma'sele qazaq tilinde A. Maxmudov⁵, M. Belbaevalardi'n'⁶ miynetlerinde so'z boladi'. M. Belbaeva o'zinin' "Qazaq tilinin' leksikologiyas?" degen kitabi'nda go'nergen so'zlerdi tariyxi'y so'zler ha'm arxaizmler dep yeki toparg'a aji'rati'p qaraydi'.

Keybir so'zderdin' wo'zderi belgileytug'i'n zattar men qubi'li'stardi'n' yeskerip, jog'ali'wi' men baylani'sti' ko'neredi de so'zderdin' passiv tobi'na aylanadi', ne meredem qoldani'wdan qaladi', munday so'zder tariyxi'y so'zder dep ataladi'. Mi'sali':

Shabarman, sa'wkele, sadaq t. b.

Al keybir so'zderdin' belgileytug'i'n zattari' men qubi'li'stari' bir jola jog'ali'p ketpegen, biraq kazir de basqa atama men atali'p ketken so'zder bar, munday so'zderdi arxaizmler dep ataymi'z. Mi'sali'

¹ Будагов Р.А, Введение к науке о языке, М, 1968, стр-87

² Калинин А.В, Лексика русского языка над Московского Университета, 1978, стр-100

³ Шанский Н.М, Устарели слова в русском языке, Журнал русский язык и школе, 1954, №3

⁴ Кеңесбаев Ғ. Мусабаев А., Қазирги қазақ тили. Лексика, Фонетика, Алматы, 1962, 141-150-бетлер

⁵ Махмудов А.. Архаизмы и историзмы в казакском языке, Алма-ата, 1963

⁶ Белбаева М., Қазақ тилинің лексикологиясы, Алматы, 1976, 112-бет

qarama-oktyabr, jeltoqsan noyabr-dep duri's baha beredi.

Wo'zbek tilinde arxaizm ha'm istorizm ma'selesi Sh. Raxmatullaevti'n' miynetinde ken' so'z boladi'. Wol istorizmler ha'm arxaizmlerdi aji'rati'wshi' 13 belgini atap ko'rsetedi.

- "Arxaizm mavjud voqealinning bashqa bir uzgasha atamasi bulib, hozirgi tilda uning urnini bosa oladigan lug'ot birligi yuk"¹-dep ko'rsetedi.

Qaraqalpaq tilinde go'nergen so'zler haqqi'nda X. Ayto'reev:

"Qaraqalpaq tilindegi go'nergen so'zler yeski da'wirlerge ta'n qubi'li's bolg'anli'qtan ha'zirgi waqi'ttag'i' ja'miyet ag'zalari'ni'n' ba'rine birdey tusinikli bolmaydi'. Go'nergen so'zler wo'zlerinin' mazmunini'n' gu'n'girtligine qaray leksikani'n' basqa tarawlari'nan ayi'rli'p turadi'²- dep jazadi'.

T. Begjanovti'n' "So'zlerdin' semantikali'q topari'" degen maqalasi'nda go'nergen so'zler uli'wma arxaizmler dep, al istorizmlerdi arxaizmnin' bir bo'legi dep qaraladi'.³

Prof E. Berdimuratovti'n' miynetlerinde go'nergen so'zlerdin' tariyxi'y da'wirler dawami'nda belgili bir tu'siniklerdin' atamalar?boli'p, keyin ja'meyetlik turmi'sti'n' rawajlani'w'i'na baylani'sli' shi'g'i'p qalg'an bo'legin tariyxi'y so'zler, al anaw ya mi'naw tusiniktin' go'nergen atamasi' boli'p yesaplanatug'i'n bo'legin arxaizmler dep ataydi'.⁴

Arxaizm ha'm tariyxi'y so'zler bir-birinen tu'p-tami'ri'nan aji'ralatug'i'n so'zler. Wolarg'a tek yekewinin' de go'nergen so'zler yekenligi uli'wma si'pat bere aladi'.

Til iliminde bunday go'nergen so'zler qatlami'n u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye. Wo'ytkeni, bul so'zler arqali' ha'r bir da'wirdin' wo'zine ta'n belgileri si'patlani'p turadi'.

Tildin' so'zlik sostavi'ndag'i' so'zler wo'zlerinin' qollani'li'w jiyiligine qaray aktiv so'zler ha'm passiv so'zler boli'p yekige bo'linedi.

¹ Рахматуллаев Ш., Архаизм ва историзм, Научные труды ТашГУ, языкознание, 1963, 248-бет

² Айтөреев Қ., Әмиўдәря, 1969, №8, Гөнерген сөз туўралы бир еки аўыз сөз.

³ Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер, Бегжанов Т., Сөзлердиң семантикалық топары, Нөкис, 1971, 85-90-бетлер

⁴ Бердимуратов Е., Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы, Нөкис, 1968, 222-б

aktiv so'zler qatari'na belgili bir tilde so'ylewshiler ushi'n tu'sinikli ha'm turmi'sta jiyi-jiyi qollani'li'p ju'rgen so'zler kiredi.

Passiv so'zler ku'ndelikli turmi'sta ko'p paydalani'lmaydi', wolardi'n' qollani'li'w wo'risi biraz sheklengen, tar boli'p keledi, sebebi wolardi'n' bir qatari' yele ko'pshilikke ma'lim yemes jan'a so'zler bolsa, al yekinshi bir topari' qollani'wdan shi'g'i'p barati'rg'an, sol sebepten ko'pshilikke tu'siniksiz ha'm az qollani'latug'i'n so'zler boli'p yesaplanadi'. Sonli'qtan da passiv so'zler qatari'na go'nergen so'zler ha'm neologizmler kiredi.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' o'tken tariyxi'y da'wirlerine baylanisli' do'regen ko'p gana shi'g'armalarda go'nergen so'zlerdin' da'wir koloritin beriw, wo'tkendegi xali'q turmi'si'n ko'rkem su'wretlew plani'nda paydalani'lg'anli'g'n ko'remiz.

Go'nergen so'zlerdin' stilistikali'q xi'zmeti

Tariyxi'y so'zler a'debiyatta wo'tken da'wirlerdegi predmetlerdin' atamasi' retinde qollani'ladi', tariyxi'y shi'g'armalarda sol da'wirdin' konkret real kartinasi'n, woni'n' koloritin ko'rsetiw ushi'n paydalani'ladi': Boli's, aqsaqallardi'n' ko'kten tilegenin jerden berdi (T. Qayi'pbergenov). Kelgen son' qansha biy, qansha **jasawi'l**, qansha **aqsaqallar aq patshag'a** ant tayarlag'ani'n Maman biyden yesitkenlerine qaramay shaqi'rti'lg'an biyler ji'ynalaman degenshe G'ayi'p xanni'n' u'yindegi barli'q **ahidnamalardi'** aldi'rdi' (T. Qayi'pbergenov)

Arxaizmlerdin' stilistikali'q xi'zmeti ju'da' ha'r qi'yli'. Wolar da tariyxi'y so'zler si'yaqli' ha'r da'wirdin' koloritin beriw ushi'n qollani'ladi':

Arxaizmler tariyxi'y shi'g'armalardag'i' personajlardi'n' tillerinde de keltiriledi: Maman bahadi'rlardi' marapatladi', **axun ahi'dnamani'** ko'shirip u'lgerse, uri'wdi'n' **mo'ri** sali'ni'p, **tamg'asi'** basi'li'wi' wonsha mu'shkilge tu'speydi (T. Qayi'pbergenov)

Geyde wolar saltanatli' stilde qanday da bir ko'terin'kilikti bildiriw maqsetinde paydalani'ladi'. Mi'sali':

Du'nya a'wel bir sum periyzat boli'p,
I'shqi' kiyiklerin ko'p quwalatti'.

Soqi'ra u'mit ko'shkim gu'l wopat qi'li'p,
 Sheksiz ha'm qayg'i'ni'n' seline atti'.
 Ju'zim jantalasi'p sel qushag'i'nda,
 Sel yemes, a'rmanlar **ummani'** yedi,
 Zamani'm insanni'n' **hijran dag'i'nda**
 Gu'ldey sho'lrkegen zamani' yedi.
Ilmi-mag'ripetten haqi'yqat go'zlep
 Men sonda gu'mbezi Dawwar ko'rgenmen,
A'hli dani'shlardan ta'limat izlep,
 Talay ulli' ma'jilislerge kirgenmen.
 Lekin hesh ma'jilis, hesh dani'shpanni'n'
 Zaman **ta'dbiyrine** aqi'l jetpedi. (İ. Yusupov, A'jiniyazdi'n' monologi)

1.K.Ma'mbetovtin' shi'g'armalari'nda go'nergen so'zlerdin' tematikali'q toparlari'

Qaraqalpaq tilinde go'nergen so'zler wo'zleri an'latatug'i'n tu'siniklerge qaray ha'r qi'yli' boli'p keledi. Wolardi'n' bir qatari' ja'miyet rawajlani'wi'ni'n' bergili bir da'wirinde wo'mir su'rgen, bi'raq ha'zir turmi'stan shi'qqan tu'siniklerdin', ma'selen, kiyim-kensheklerge, u'y-ishi zatlari'na (jegde, tu'rme, xalqa, ha'ykel, boqjama, sabayaq, tuwri'li'q, jipek jul, t.b) baylani'sli' atamalar bolsa, yekinshi birewleri ma'mleketlik basqari'w islerine baylani'sli' tu'siniklerdin' (qusbegi, datqashi', boli's, biy, woyaz, t.b.) atamaları, al u'shinshi birewleri ha'zir de wo'mir su'rip kiyati'rg'an tu'siniklerdin' da'slepki atamaları. t. b. si'pati'nda (jarli'q-ha'mir-buyri'q, ugit-agitaciya, t.b.) ushi'raydi'.

Go'nergen so'zler derlik, barli'q tillerde de usi'nday ayri'qshali'qlarg'a iye.

Usi'g'an baylani'sli' wolardi' til biliminde, ko'binese, istorizmler ha'm arxaizmler dep yeki gruppag'a aji'ratadi' Bi'raq usi' ku'nge shekem til ilimpazlari' bul yeki gruppag'a kiretug'i'n so'zlerdi turlishe tu'sinip kiyati'r, Bul na'rse istorizmlerdi arxaizmlerden aji'rati'w ma'selesin shatasti'riwg'a ali'p kelmekte.

Ma'selen, geypara ilimpazlar istorizmler menen arxaizmlerdi go'nergen so'zler degen uli'wma at penen atap, istorizmler sa'ykes tu'siniklerdin' turmi'stan shi'g'i'wi' menen qollani'li'wdan ayi'rilg'an so'zler, al arxaizmler anaw ya mi'naw tu'siniktin' basqa bir atamasi' dep qarasa, yekinshi birewleri yeski da'wirdegi ja'miyetlik belgili bir tu'siniklerdi an'lati'p, so'n'g'i' waqitlari' qollani'lmay qalg'an so'zlerdin' barli'g'i'n istorizmlerge jatqaradi', ku'ndelikli turmi'sta diniy tu'siniklerde, yeski a'det u'riplerde ushi'rasatug'i'n so'zlerdi arxaizmler dep ataydi'. Al u'shinshi birewleri go'nergen so'zlerdin' barli'g'i'n arxaizmler degen termin menen ataydi' da, sa'ykes tu'siniklerdi go'neriw, tamami' boli'wi'na baylani'sli' qollani'li'wdan qali'p barati'rg'an so'zlerdi' arxaizmnin' birinshi gruppasi', yag'ini'y istorizmler, bir tu'siniktin' go'neriw atamasi' si'pati'nda ushi'rasatug'i'n so'zlerdi stillik arxaizmler, arxaizmnin' stillik qollani'li'wi' dep ani'qlaydi'.

Bizin' pikirimizshe, go'nergen so'zlerdin' tariyxiy da'wirler dawami'nda belgili bir tu'siniklerdin' atamaları' retinde qollani'li'p, keyin ja'miyetlik turmi'sti'n' rawajlani'wi'na baylani'sli' shi'g'i'p qalg'an bo'legin istorizmler, al ya mi'naw tu'siniktin' go'nergen atamasi' boli'p yesaplanatug'i'n bo'legin arxaizmler dep atag'an duri's boli'w kerek.

Go'nergen so'zler ko'rkem a'debiyat stilli tarawi'nda ji'yi qollani'latug'i'n leksikali'q- sematikali'q toparlardan ibarat. So'z sheberleri arxaizmler menen istorizmlerdi poetikali'q planda paydalani'wda tiykari'nan alg'anda su'wretlenetug'i'n waqi'yag'a sa'ykes da'wir koloritin beriw, shig'armani'n' anaw ya mi'naw geroyi'ni'n' jeke til wo'zgesheligin ko'rsetiw, sonday-aq go'nergen so'zlerdin' aktiv yekinshi ma'nilerine ta'n obrazli' ekspressiyani' ko'rkemlik ma'pine jumsawdi' ko'zde tutadi'.

K.Ma'mbetovti'n' tariyxi'y romanlari'nda sol da'wirdin' koloritin beriw ushi'n qollani'lg'an go'nergen so'zlerdin' qurami'na tallaw ju'rgizgenimizde wolardi'n' tu'rli tematikali'q toparlardan turatug'inli'gi'ni'n' gu'wasi' boldi'q,

1Yel basqari'w, ha'kimshilik islerine baylani'sli' go'nergen so'zler.

2. A'skeriy tu'siniklarga baylani'sli' go'nergen so'zler.
3. Adamlar arasi'ndag'i' klassli'q ayri'qshali'qlarg'a baylani'sli' go'nergen so'zler.
4. Yeski xi'zmet tu'rlerine baylani'sli' go'nergen so'zler.
5. Kiyim-kensheklerga baylani'sli' go'nergen so'zler.
6. Waqi't ha'm wo'lshemdi bildiretug'i'n go'nergen so'zler.
7. U'y-xojali'q zatlari'na baylani'sli' go'nergen so'zler.
8. Yeski u'rip-a'det, da'stu'rlerga baylani'sli' go'nergen so'zler.

Yel basqari'w, ha'kimshilik islerine baylani'sli' go'nergen so'zler.

Biz bul tematikali'q toparda K.Ma'mbetobti'n' tatiyxiy romanlari'ndag'i' go'nergen so'zler ishinen **yel basqar'w isleri, ha'mel** atamallari' haqqi'nda so'z yetemiz.

Wormanbet xan menen baylani'sqan jalg'i'z shan'araq yekenligi yesapqa ali'ni'p, Tag'aymurat **ag'a biy** boli'p saylandi'.

Ag'a biy-biylerdin' jumi'si'n qadag'alaytug'i'n ha'meldar. Tu'sindirme so'zlikte bul so'zge ha'mel, biylik degen tu'sinik berilgen.¹

Tu'rkiyada buri'n **ag'a** tituli' a'skeriy adamlarg'a, komendantlarga, yani'sharlardin' basli'qlari'na beriletug'i'n ataq bolg'an (Будагов 1, 60.) Bul pikirdi wo'zge ali'mlar da maqullaydi'. Wort a'sirlik tu'rkiy esteligi "Sheybaninameni" izertlegen ataqli' shi'g'i's tani'wshi' И. Березин: "Османские турки слову аға присвоили значение "господин военный, господин начальник"-dep jazadi'. (Библиотека восточных историков, изд. Березиным, т. 1 СПб. 1849. Шейбаниада 20 бет)

Worta a'sirlerdegi xan saraylari'nda yesik ag'a (ishik ag'a) degen joqari' da'reje de bolg'an ishik ag'a-главный хранитель "высокого порога"

¹ Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi, I tom. 25-bet

(дворцовых двери), камергер. Одна из высших должности в средние века при ханском дворе (Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII вв. А. 1969,537) Yerterekte qazaq qa'wiminde de **ag'a** so'zi basshi'g'a, woni'n' ishinde **a'skeriy basshi'g'a** ayti'latug'i' da'reje ma'nysin bergen.

Ag'a so'zi a'skeriy yemes, jay "basshi', bas adam" ma'nisi de qatar qollani'lg'an.

Qa'ytkende de wo'tken waqi'tlarda ag'a so'zi "jasi' ulken yer adam" degen mag'anasi' menen qatar "bas, basshi', yel (ruw, xali'q) basshi'si' a'skeri basshi' (qol basi'") degen awi'spali' mag'anada jiyi qollani'li'p, terminlik si'patqa iye bolg'ani'n ko'remiz.

Ag'a so'zinin' bir gezdegi "bas, basshi'" degen awi'spali' ma'nisi yerterekte qa'liplesken yel ag'asi', wot ag'asi' degen dizbeklerdin' bar yekenligi da'lillenedi. Yel ag'asi'-belgili bir kollektivtin' (aytayi'q, bir awi'ldi'n') basshi' adami', wot ag'asi'-bir shan'araqti'n' (semyani'n') basli' adami', iyesi. Keyin wot ag'asi' so'zinin' mag'anasi' uli'wmalasi'p, <<jasi' u'lken yer adam, si'yli' adam>> degendi bildiriwi (ko'binese qaratpa so'z retinde jumsaytug'i'n bolg'ani') seziledi. Awi'l ag'asi'(<<Главный в ауле>>, Ильминский, 54), jigit ag'asi' degen dizbekler de sog'an usag'n.

XV-XVI a'sirlerde ag'a so'zinin' usi' ku'ngidey <<birge tuwg'anni'n' yamasa tuwi'sqanni'n' ishinde yerkek kindiktin' jasi' u'lken >> degen negizgi ma'nisi bolg'an. Berman keke XVIII-XIX a'sirlerde ag'a so'zinin' <<qol basshi', a'sker basshi'>> ma'nisi umi'ti'li'p wol awi'spali' ma'nide qollang'anda, <<jasi' u'lken, si'yli' hu'rmetli adam>> degen ma'nini bildire baslag'an.

R. Si'zdi'qova So'zder so'yleydi.

M?sallar: - Bizin' baxti'i'zg'a ja'ne ko'z tiydi, - dedi **atal?q**.

Al, atalʔq revolyuciyaǵa shekemgi puxara xaliʔtiʼnʼ uʼstinen huʼkimlik yetiwshi, yel basqariʼwshiʼ, aʼmeldar kisi.¹

Amanliʔqtʼ da « Turkistan muxtarayatʼ yelshisi» «Siʼgʼnaq qalasiʼniʼnʼ haʼkimi» dep atalgʼan **jarliʼq** huʼjjetlerine baylaniʼsliʼ yelshiler sarayiʼna qabiʼl yetken yedi. K.Maʼmbetov « Tuʼrkistan» romaniʼ 8-21 betler.

Bul gaʼpte goʼnergen soʼz **jarliʼq** soʼzi boliʼp, bul soʼz xanniʼnʼ jazba tuʼrdegi buyrʼgʼʔ degendi anʼlatadʼʔ. (QQ tilininʼ tuʼsindirme soʼzligi.2-tom.180-bet.)

Qaraqalpaq degen bir qarapayiʼm xaliʼq **xanniʼnʼ** qasiʼnan, **waʼzirdinʼ** worniʼnan, **aʼmeldardiʼnʼ** aʼtirapiʼnan daʼmesi joq.

Qaʼne, wonday bolsaʼ...**sultan jasawiʼl basiʼniʼ** janiʼna shaqiʼrdiʼ.

Yesi ketken Yedildinʼ boyiʼ yeliw **patsha** tusiʼnda yelli maʼrtebe talandiʼ.

Aʼpiw yetinʼ haʼziretim, men puʼtkilley basqasha woylagʼan yekenmen,-dep keshirim soradiʼ **knyaz**.

Saraydʼnʼ yesap-sanaq jumʼsʼnʼnʼ baʼrine juwap beredi yagʼnʼy barlʼʔq naʼrseni xalʼqqa tuʼsindirip wotʼratugʼiʼn **muptiʼ!**

Birewleri «**mʼrzabasʼʔ**» degendi tuʼsinbey bir-biri menen tartʼsʔp ketti: -

Salqiʼn **saray** woʼzine taniʼs bolgʼaniʼ menen adamlardiʼnʼ hesh birewi de tanʼs yemes.

Altiʼ uliʼ Nogʼayliʼniʼnʼ **hasiʼlzada** begleri menen batiʼrlariʼ az yemes.

Beglerbegi de, aqsaqal da daryaniʼnʼ jagʼasiʼnda. Diʼyxanlar puʼtkil bala-shagʼasiʼ menen daryaniʼnʼ boyiʼna koʼshken yesabiʼ

Usiʼlayiʼnsha wol **diywanbegini** shaqiʼrtiʼp aliʼp, Muxammed Pana haʼziretlerininʼ atiʼnan Atamurat xangʼa xat jaziʼwdiʼ buyiʼrgʼan yedi.

Wormanbet xan menen baylaniʼsqan jalgʼiʼz shanʼaraq yekenligi yesapqa aliʼniʼp, Tagʼaymurat **agʼa biy** boliʼp saylandiʼ.

Kaʼrwanbasiʼ maʼnzili uzaq jol adamiʼ bolsa da uʼstine jiʼltiʼrawiʼq **parsha postiʼn** kiyip, basiʼna bastiʼrmaliʼ qalpaq kiyipti.

¹ Qaraqalpaq tilininʼ tuʼsindirme soʼzligi, I tom. 112-bet

Sol waqi'tta **sarayban** si'rtqa shi'gi'p ketti de, albi'rap qalغان Amanli'q wo'z arzi'n bayanladi' Sarayban. Saray xi'zmetkeri.

Xanni'n' wo'zinin' **taxtta** wot'rg'an' bolmasa tek su'wrettey g'ana birew.

Berse qoli'nan bermese joli'nan, qi'zlari'n **qa'nizeklikke**, balalari'n **ug'lanli'qqa** dep tarti'p ala berin'!» degen, pa'rman beripti.

Bul waqi'tta Samarqand İbrayi'm biy qoli'nan wo'tken boli'p wol jerde Amanli'qti'n' anasi' wo'zbek qi'zi' Ga'wharxanbegimnin' tuwi'sqan ag'alari' Sa'lim **mi'rza** sarayda **datqa** Ka'rim mi'rza Ulug'bek **medresesinde muddaris** yedi.

Son'n' ushi'n da bes **hayal alatug'i'n** bay, alti' **hayal** alatug'?'n **aqsaqal** jigirmadan wo'tken son' ha'r won ji'lda bir ma'rtebe u'ylenip da'slepki qati'n **ba'ybishe**, wortan'g'?' qat'n **wo'n'kishe**, keyingi qati'n **toqal** boli'p, u'ydin' ishi ku'ndes penen toli'p ketedi.

Qaraw?lbas? datqa jayg'a kirip ketti de ju'da' da'bdebeli xabar keltirdi:

Bulardi'n' ishinde **zikir** salg'an **porxanlar**, saz dawi'sqa sali'p **g'a'zzel** aytqan **da'rwish** ha'm **diywanalardi'n'** dawi'si' wo'z aldi'na boli'p jolda barati'rg'an ha'r bir adamni'n' qulaqlari'n yerben'letpey qoymaydi'

Yendi xal?q Yedil boy?nda **ma'h'rem** bolg'an Yesengeldinin' aql?q'?' Yelkeldini xan yetip tikledi.

Sarayg'a su'rginge kirgen Su'yinbiyke: «wa'zir Shax A'liyge ayti'p, qansha qorli'q ko'rsetken qarawi'li'ni'n' qabi'rg'asi'n si'ndi'ri'p, bassi'ng'an **bekawi'li'ni'n'** basi'n aldi'raman» dep badabat sali'p kiyati'r yedi.

Aktubani'n' a'sho'keyli da'rwazasi'nan ishke kirip ati'rg'anlar ishinde ille menen pillege worang'an hasli' aqsu'yek, hasi'lzada a'mir a'wladlari' menen bir qatarda wo'z baxti'n sawlatli' sawi't saymani' menen semserinen islegen, nayzasi'n ni'shanag'a naq tiygizetug'i'n, **xanli'qtan** da **beklikten** de da'mesi joq, biraq wo'zgege won'ayli'q penen qul boli'wdi' qa'lemeytug'i'n qari'wli' jawi'ngerler de bar.

Quti' qashqan **begzadalardi'n'** babalari'ni'n' wo'tmishinen a'dewir seskenedi.

Boyar Bogdanov ta tap sonday adamlardan yeken.

A'piw yetin' ha'ziretim, men putkilley basqasha woylag'an yekenmen,-dep keshirim soradi' **knyaz**.

Wo'ytkeni **xann?n'** wo'zi so'ylemeydi de jani'nda woti'rg'an betleri sh?j?qtay boli'p, porsi'qtay semirip ketken, tu'lki teriden malaqay kiyip alg'an yeki adam g'ana so'yleydi. Xanni'n' wo'zinin' **taxtta** wot?rg'an? bolmasa tek su'wrettey gana birew.

Keltirilgen mi'saldag'i' **Xan** so'zi go'nergen so'z, wo'tken zamanlarda ma'mleket basi'nda turi'p, yeldi, xali'qti' basqarg'an adam.¹

Ko'zleri uyqi'si'zli'qtan girtiyip ketken Amanli'q a'yne sa'ske waqti'nda **xan sarayi'na** kelip kirdi. Saray. U'lken, ken' jaqti'li' jay ha'm jasaytug'i'n jay.

Qaraw?ibas?datka jayg'a kirip ketti de ju'da' da'bdebeli xabar keltirdi:

- **Ull? ma'rtebeli ha'ziretim!** (11-bet.) Qaraw?l. Gu'zetshi, ku'tiwshi, bag'i'wshi', gezekshi.²

Qaraw?lbas?-Qarawi'llard?n' basli'g'i'.Sol waqi'tta **sarayban**³ si'rtqa shi'gi'p ketti de, albi'rap qalg'an Amanli'q wo'z arzi'n bayanladi' Sarayban. Saray xi'zmetkeri.

-Buxara **taxti'ni'n'** tiregi, hu'rmetli **a'lem panax!** Men bu'gin jungar **patshasi'** Gsevan Rabtanni'n' Tu'rkistang'a la'shker tarti'p kelgenin yesittim. („Tu'rkistan romani'",12-bet.)

Patsha⁴- 1.Revolyuciyag'a deyingi Rossiya monarxti'n' tituli', atag'asi'. 2.Hu'kimet, yel basqari'wshi' basshi', adam. Berse qoli'nan bermese joli'nan, qi'zlari'n **qa'nizeklikke**, balalari'n **ug'lanli'qqa** dep tarti'p ala berin'!» degen, pa'rman beripti.

Kanizlik⁵-ku'nlik, shorli'q,qulli'q. Xan sarayi'ndag'i' xi'zmetshilik.

¹ Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi, IV tom. 288-bet, 453-bet.

² Sonda, 133-bet

³ Sonda, 179-bet

⁴ Sonda, 93-bet

⁵ Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi, II tom. 291-bet

Xalʻqdan **saliʻq** woʻndirip juʻrgenler **nayʻp** yemes, baʻlki aʻsker. Tek atiʻ Saliʻq toʻlew bolgʻaniʻ menen bagʻdariʻ basqiʻnshiʻliʻqqa jaqiʻn.

Miʻsaldagʻiʻ nayiʻp soʻzininʻ maʻnisi tuʻsindirme soʻzlikte Xiywa xanliʻgʻiʻniʻnʻ zamaniʻnda awiʻl aqsaqaliʻna beriletugʻiʻn ataq dep berilgen.¹

Bul waqiʻtta Samarqand Ibrayiʻm biy qoliʻnan woʻtken boliʻp wol jerde Amanliʻqtiʻnʻ anasiʻ woʻzbek qiʻziʻ Gaʻwharxanbegimninʻ tuwiʻsqan agʻalariʻ Saʻlim **miʻrza** sarayda **datqa** Kaʻrim miʻrza Ulugʻbek **medresesinde muddaris** yedi. (124-bet)

Datqa-xan sarayʻndagʻʻ joqarʻ lawaziʻm ataq.² Axmet penen Amanliʻq negizinen usiʻ **muʻtaʻkallimdi** qollawshiʻ **danshiʻyarlar** qatariʻna kirdi. Bunda daniʻshiʻyar soʻzi student maʻnisinde qollanʻlgʻan. Biraq bul soʻzge soʻzliklerde basqasha da tuʻsinik berilgen. Parsʻ tilinen aliʻngʻan soʻz bizinʻ tilimizdegı joqarʻ woqʻw wornʻnʻnʻ mugʻallimi, docent degen maʻnini beredi dep jazʻlgʻan.³

Qalaniʻnʻ haʻkimi Amanliʻq bolsa yele Buxarada. Bunnan keyingi basqariʻwshiʻlar Yusuf **Shayiʻq**, Nurjan **nayiʻb**, Seyipnazar **saʻrkaʻrda** haʻm Barliʻqbay **batiʻrlar**. (128-bet)

Baʻybishe-kuʻndes yeki hayaldʻnʻ uʻlkeni, woʻnʻkishe wortanshiʻsiʻ, toqal kishkenesi. Tuʻsindirme soʻzlikte toqal birinshi hayaldan keyiʻn, woniʻnʻ uʻstine aliʻngʻan hayal.⁴

Bulardiʻnʻ ishinde **zikir** salgʻan **porxanlar**, saz dawiʻsqa saliʻp **gʻaʻzzel** aytqan **daʻrwish** haʻm **diywanalardiʻnʻ** dawiʻsiʻ woʻz aldiʻna boliʻp jolda baratiʻrgʻan haʻr bir adamniʻnʻ qulaqlariʻn yerbenʻletpey qoymaydiʻ⁵.

Qalender-diniy gʻazeller woqiʻp, musiʻlman dinin taratiʻp yeldi geziwshi, diywana, daʻrwish, gezende, qayiʻrshiʻ, aqlawshʻ, tilenshi.¹

¹ Qaraqalpaq tilininʻ tuʻsindirme soʻzligi, III tom. 336-bet

² Qaraqalpaq tilininʻ tuʻsindirme soʻzligi, II tom. 59-bet

³ Meredov A. Axallin S., Tuʻrkmen klassik aʻdebiyatiʻniʻnʻ tekstleri boyiʻnsha qiʻsqasha soʻzligi, Ashgabat, 1963, 59-bet

⁴ Qaraqalpaq tilininʻ tuʻsindirme soʻzligi, IV tom, 331-bet

⁵ Qaraqalpaq tilininʻ tuʻsindirme soʻzligi, II tom. 291-bet

Ha'sen Xoja birinshi **wa'zirlik** lawazi'mnan tu'skennen baslap-aq dosim Muxammedten wo'sh almaqshi' boldi'.

Wa'zir-ayi'ri'm islam ma'mleketlerindegi xanni'n' yaki patshani'n' yen' jaqi'n aqi'lgo'yi, ja'rdemshisi.²

-To'rem, qa'demin'izge qa'senet-dep sa'lem berdi.-Seksen jasar kempir to'rt jasar to'rege sa'lem bermegi lazi'm,-dedi qosi'p.

To're-feodalli'q ja'miyette u'stemlik yetiwshi, biylewshi adam, aqsu'yek.³

*«Nog'ayli' yelinin' sultani' ha'zireti I'smayi'l janablari'na! Woraylasqan wori's yelinin' **imperator ha'ziretleri**, sizin', jazg'an naman'i'zdi' shi'n kewilden quwatlaydi'.*

Ha'tte Amanli'qti'n' basi'nan keshirgen waqi'yalari'ni'n' wo'zi Tu'rkiستان tariyxi' yedi. –Bizde **Mu'nshiler de** joq, bir biyshara xali'qpi'z. Bul tariyxti' keyingi a'wladlarg'a qaldi'ri'wi'mi'z kerek yedi. Quda qa'lese wo'zim jazi'p qaldi'raman, -dedi Amanli'q ko'ldin' ti'ni'q suwlari'na tigilip.

Mu'nshi-saraydi'n' jazi'w-si'zi'w jumi'slari'n ali'p baratug'i'n adam.

Alti' uli' Nog'ayli'ni'n' **hasi'lzada** begleri menen bati'rlari' az yemes, Aqtubani'n' a'sho'keyli da'rwazasi'nan ishke kirip ati'rg'anlar ishinde ille menen pillege worang'an hasli' aqsu'yek, hasi'lzada a'mir a'wladlari' menen bir qatarda wo'z baxti'n sawlatli' sawi't saymani' menen semserinen islegen, nayzasi'n ni'shanag'a naq tiygizetug'i'n, **xanli'qtan** da **beklikten** de da'mesi joq, biraq wo'zgege won'ayli'q penen **qul** boli'wdi' qa'lemeytug'i'n qari'wli' **jawi'ingerler** de bar.

Patshayi' ag'zamni'n' pikiri shi'ni'nda da haq yedi. Al, **knyaz** Shuyskiy bolsa, bul jerdegi shariyatti' yesaplap shi'g'i'p, tek qanli' uri's joli' menen g'ana Ka'spiy ten'izine shi'qsa boladi',-degen pikirge kelgen yedi. Bul woyi'n ha'ziretten jasi'rg'an joq. Api'q tu'rde aytti'.

Xali'qti'n' ma'pin ko'birek woylaytug'i'n **qazi'li'q** jumi'sqa aralasti'.

¹ Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi, III tom. 154-bet

² Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi, IV tom. 422-bet

³ Sonda, 350-bet

«Nog'ayli' yelinin' sultani' ha'zireti I'smayi'l janablari'na! Woraylasqan wori's yelinin' **imperator ha'ziretleri**,sizin', jazg'an naman'i'zdi' shi'n kewilden quwatlaydi'.

Yendi wolar wo'zlerin **xan** yemes, **a'mir** dep ataydi'. Nog'ayli' da'stu'ri boyi'nsha negizinen **A'mir tituli'** u'sh adamg'a berilgen. Bulardan birinshisi «Yedige», yaki bolmasa «**ag'a sultan**» dep ataladi'. **A'mir, wa'zirleri** ma'nsabi'na iye bolg'an yekinshi ataq — Nuratdin, ya'ki **tete sultan**, al u'shinshisi bolsa, «**Keykabud**» atari'na iye. Bulardi'n' ba'ri de sol **mang'i't** a'miri Yedige xan. Woni'n' balalari' hu'rmetine qoyi'lg'an.

Al, Sarayshi'q bolsa **ag'a sultan wordas'** dep ataladi'. Bul jerde xan bolmag'ani' menen de A'mir saltanati' wornalg'an.

Ka'rwana qalag'a kirgennen keyin won' ha'm shep ta'reptegi **ka'rwana saraylarg'a** bo'linip ketip, wonnan Qutli'murat **inaq ha'm Xulian biydin'** adamlari' tiyisli baji'n ali'p, wo'zlerine kerekli zatlari'n sawdalasi'p bolg'annan keyin basqa a'**meldarlar** sawda-sati'q, islerin baslaytug'i'n yedi.

Qutli'murat inaq xan bolmag'an menen de yeldi xan si'yaqli' basqari'wg'a u'yrenip ketken. G'a'**ziyne-xana, tas saray, datxana ha'mmesi** sol jerde yedi.

Bul mi'sallardag'i' patsha, xan so'zleri – hu'kimet, yel basqari'wshi' adamlarg'a beriletug'i'n ataq bolg'an. Al "taj" so'zi patshani'n', xanni'n' basi'na kiyetug'i'n ha'kimshilik belgisi bol'p yesaplang'an. "Taxt" so'zide patsha, xanni'n' saltanat ma'ha'linde arnawli' qabi'l yetip woti'ratug'i'n wori'ni', ha'kimlikke iyelik belgisi- degendi an'latqan.

Mi'sali':

"Tilla' ji'g'a" so'zi ha'kimshilik islerinde keyiletug'i'n, bas kiyimnin' to'besine qi'sti'ri'p qoyi'latug'i'n ha'kimshilik belgi degendi an'latqan. Ji'g'a-hasi'l quslardi'n' qawi'rsi'nli' iri pa'rinen, bahali' an'lardi'n' terisinen islenetug'i'n bolg'an.¹

¹ Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi, IV tom. 288-bet

"Wa'zir" so'zi yel basqari'wshi' xanni'n' yamasa patshani'n' yen' jaqi'n aqi'lgo'y adami' degen ma'niste ken' qollani'lg'an. Ha'kimshilik islerine baylani'sli' bolg'an datqa jay, diywan, mo'xirdar, ka'rwanbasi', ma'hrem, jallat so'zleri yel basqari'w ha'kimshilik islerine baylani'sli' ko'p qollani'lg'an atamalar yekenligi ko'rinedi.¹

Keltirilgen mi'si'llardag'i' – datqa jay so'zi-xan sarayi'ndag'i' joqari' ha'mel atamalari' menen baylani'sli' boli'p, qari'z soraytug'i'n bo'lme degendi an'latqan. Ka'rwan – sawda-sati'q, zat almaslaw maqseti menen uzaq saparg'a jol alg'an, ko'binese tu'yekeshlerden quralg'an jolawshi'lar. Ka'rwan saray ka'rwanlar turatug'i'n, wornalasatug'i'n jay. Ka'rwan basi'-ka'rwanlardi' basqari'wshi' degen tu'siniklerdi an'latqan.²

To're, bek-aqsu'yek, feodalli'q ja'miyette u'stemlik yetiwshi yel biylewshi adamlarg'a qarata ayti'lg'an.

"Mi'rza" so'zi haqqi'nda J. Shamshetov "Mi'rza" so'zi Timurdi'n' balalari'ni'n' tusi'nda ataq ma'nisin an'latqan. Bul so'z qaraqalpaq klassiklerinde de ataq ma'nisine jaqi'n paydalani'lg'an, yag'ni'y birewdi ko'termelew maqseti ko'zde tuti'lg'an –dep jazadi'.³

«Sultan» so'zi arab tilinde «ha'kim» degen ma'nini an'latadi'. Sultan so'zi birinshi ret Maxmud G'aznawiy tusi'nda, sonnan son' seljuklar tusi'nda patshani'n' ati'na qosi'li'p ayti'latug'i'n yedi. Seljuklar ma'mleketinde patshani' sultan almuwazzam ulli' sultan atadi'. Son'i'nan mayda patshali'qlar da sultan atag'i'n ali'p woti'rdi'.⁴

Solay yetip K Ma'mbetovti'n' tariyxi'y ramonlari'nda go'nergen so'zler ishinde **yel basqari'w ha'm ha'kimshilik islerine baylani'sli' atamalar** belgili wori'n tutadi'. Wolardi'n' ishinde atali'q, a'mir, a'meldar, beg, beglerbegi, bek, beklik, bekawi'l, boyar, datqa, datqa jay, danishyar, diywanbegi, diywan,

¹ Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi, II tom. 224-bet

² Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi, II tom. 301-bet

³ Шәмшетов Ж., Қарақалпақ тилиндегі шығыс тиллеринен кирген сөзлер, Нөкис, 1984, 62-б

⁴ Сонда, 60-б

imperator, jarli'q, jasawi'l, jasawi'l basi', xan, xanli'q, knyaz, karwanbasi', ma'hrem, mi'rza, mi'rzabasi', mupti', muddaris, mutaka'lim, mu'n'shi', nayi'p, noyan, patsha, sali'q, saray, sultan, taxt, to're, shayi'x h.t.b.

A'skeriy tu'siniklarga baylani'sli' go'nergen so'zler.

K.Ma'mbetovti'n' tariyxiy romanlari'nda su'wretlengen waq' yalar qaraqalpaq xalqi'ni'n' tariyxi'ndag'? jawgershilikke toli' da'wirde boli'p wo'tken. Sonli'qtan romanda tuw'lg'an jerdi s'rtqi' dushpanlardan qorg'aw ma'selesi tiykarg'? wor'n tutad'. Sol sebepli qollani'lg'an go'nergen so'zlerdin' ishinde a'skeriy leksika ko'lemli wor'n iyeleydi.

A'llette, bunda ha'zirgi ku'nde qollani'wdan shi'g'i'p qalg'an atamalar sol waqi'ttag'? da'wir koloritin beriw ushi'n wori'nli' qollani'lg'an.

Romanda jaqi'n turi'p uri'sqanda, jekpe-jek sawashlarda qollani'latug'i'n qural-jaraq tu'rlerin an'latatug'ın aybalta, nayza, qi'li'sh, qanjar, semser si'yaqli' so'zler ushi'rasadi'.

Sarayg'a bulardan ti'sqari' da **tu'menbegi, mi'n'begi, bahadi'r** menen **wog'lanlar** usag'an ati' shi'qqan **sa'rkarda** menen si'ylassi'qli' sultanni'n' ba'ri birim-birim kelip atti'.

Yedige **tituli'n** iyelegen Yusupke miyras boli'p qaldi'.

- Bul **jaw!** –dedi A'bdikerim **usta**. Yendi bul qa'wipli maqluqatlard'n' jaw yekenligin ko'pshilik seze baslag'an yedi.

Jaw kiyati'ri'pti' – dep jigitle **jaw jarag'i'n** asi'ni'p atlani'p, ko'pshiliginin' aw'lg'a kele almay qalatug'i'n wag'? ko'p bolatug'?n yedi. (18- bet.)

Pu'tkil dalani' shegirtkedey qaplap, qi'li'shi'n qayrap, **sadag'i'n** saltaqlat'p, **shoqi'mari'n** shoshayti'p kiyat'rg'anlar sonda kim?

Qar'w – jarag'? joq. Gilkiy **ni'shi' ketken nayza**, q'r?q j'l boy? qarshi'nda jatqan ju'zi qap-qara boli'p qalg'an **qi'li'sh, sandi'qta** jati'p si'ri' qashi'p ketken **sari'jay**. (19- bet.)

Bazi'lari' qoli'na bel menen balta, ayi'ri'mlari' tot basqan temir jaba uslapti'.

Son'i'nan awi'ldan shi'qqan «**saylandi' no'ker**» dep atalg'an bir ju'z seksen adam say boyi'na shi'g'i'p ketti de awi'lg'a kelip qalg'an jawd'?'n' da'slepki bo'legi menen ayqasti'. Buni' **sawash** dep te ayti'p bolmas. Arg'i'maq atqa minip, polat **sawi'tlar** kiyinip alg'an **dushpan** tap bir toda bendelerdi jazalap at'rg'anday bo'z ko'ylek, ju'n shekpen kiyingen adamlardi' buy'?'m shelli ko'rgen joq.

Sadi'q ati'wda ten'i joq **mergen** yedi. Qarabek biy de a'kesinen kem bolg'an joq. Jasli'g'i'nda Nog'ayli' **a'skerinin' shep qanati'ni'n' tu'menbegisi** yedi.

Sarayg'a bulardan ti'sqari' da **tu'menbegi, mi'n'begi, bahadi'r** menen **wog'lanlar** usag'an ati' shi'qqan **sa'rkarda** menen si'yulasi'qli' sultanni'n' ba'ri birim-birim kelip atti'.

Yer Qosaydi'n' ati'nda da, **duwli'g'asi'nda** da adamni'n' ko'zine birden tu'se qoyg'anday bezek joq.

Qaymi'g'i'p kelip qalg'an qara atti'n' birden dawi'l boli'p quyi'lg'ani'n sezdi de **isfahan semserin** birden qi'nabi'nan suwi'rdi'.

Meni tek senin' basi'n' g'ana qi'zi'qti'radi',— dep arg'i'mag'i'n tikke sekirtti de Yusup almas **semserin** qi'nabi'nan suwi'ri'p aldi'.

Qarsi' aldi'nda ji'lti'r tas penen bezetilgen **datqa jay**. Woni'n' arg'i'-jag'i' alti'n saray dep atali'p, yesik aldi'nda **ay balta** menen **nayza** uslag'an qarawi'llar turar yedi.

Sultan birden tilge kirdi.

—**Voevoda** Mixayl Petrovich!

—Uri'sta ju'rgende **zen'berek** degen bir aybatli' quraldi'n' dawi'si'n yesitip, miyi ha'kislengen.

Mixaylo da Sultandi' tani'di'. Biraq si'r shashqan joq. Sonshama jaqsi'li'q, qi'lg'an adamlari' qoli'n **bug'awlap**, ayag'i'n **kisenlep** qoysa, ne dep aytsi'n.

Badana ko'z sawi't kiyip alg'an bir jas jigit woni' qol ushi'nda ko'terip turi'pti'.

Ta'jiriybeli **sarkarda** jag'daydi' birden an'ladi' da, Shaha'liydin' **qi'li'shpaz** benen **nayzapazlari'n** wo'zinin' awqamlasi' bolg'an I'smayi'l a'skerine kelip qosi'li'wi'na buyri'q berdi.

Babam anaw bolg'an, mi'naw bolg'an, dep maqtang'ani' menen sari' uwayi'm sahrada **sari'jay** ati'p, sap du'zep a'sker ji'ynap, sansi'z mal aydap ju'rgen nog'aydi'n' «men du'nyani'n' tirepberdisimen» dep jar salg'anday ha'li joq.

Qollari'nda qarami' da'stekley bolg'an **pilteli mi'lti'qlar**.

Sawlatli' **a'sker basshi'** bolg'ani' menen basqa da bati'rlar **si'yaqli'** u'stine qabat-qabat sawi't kiyinip ju'riwdi unatpaydi'.

Su'yinish, **bahadi'r** ati'n tepkilep alamanni'n' aldi'na qaray wo'tti.

Sansi'z qabat sawi'tti' kiyip alg'an **sarbazdi'n'** da bunnan aman qalg'anday tu'ri joq.

Qaraw?lbas? datqa jayg'a kirip ketti de ju'da' da'bdebeli xabar keltirdi:

Saqpanshi'larg'a Stepan Bogati'rev, **shoqmarshi'lar sardari'** voevoda Shukin.

I'smayi'l sultanni'n' rus a'skerlerine ja'rdem beriw ushi'n jedel ju'rip kelip **tuw tikken** jeri—Qazan qalasi'na jaqi'n jerdegi qara ag'ashti'n' yernegi.

Woti'z tu'menge jaqi'n **a'skerge** Worazali' **bati'r** bas boli'p, worayli'q **hu'jimdi** wo'zi ali'p baratug'i'n boldi'. Won' **qanatti'** Wo'serbay palwan, shep qanatti' Shamurat bati'r basqaradi'.

Qorg'anni'n' qaptali'nda qara atqa minip kiyati'rg'an qarawi'l, jiyren atqa minip jeldirip kiyati'rg'an **jasawi'l** menen sa'lemlesti.

Sig'naqtin' **qorg'ani'** iraqana-jiraqana bolg'ani' ushi'n da bekinip uri'si'wg'a mu'mkin bolmay qaldi'. Seyipnazar sa'rka'rda bul jag'dayda jungar menen uri'sami'z dep ju'rip xali'qti' qi'ri'p alarmi'z,- dep woyladi' da a'skerdi sig'naqtan bir **farsan'** uzaqli'qtag'i' say boyi'na ali'p ketti.

Da'rya jag'asi'nda bir sapqa dizilip dize bu'gip, birden japi'ri'li'p, **sari' jaylari'n** sazlap, **qoramsaqqa** qol sali'p, **jez jebenin'** ushi'n at'wg'a qaratqan jeti jigitti ko'rди, **nayza** tiyip jaralang'an no'ker, jebe tiyip ji'g'i'lg'an

jawi'nger, basi' kesilgen bati'r, sani'na **su'n'gi** tiyip qulag'an **sa'rkarda**, jelkesi qayri'lg'an **ju'z basi'**, mertilip qalg'an **min'basi'** ba'ri de bar.

Su'yinbiykenin' **jans'zlar?** woni' **tezden tuti'p aldi' da zindang'a tasladi'**.

Tutqi'nlar ag'a sultanni'n' buyri'g'i' boyi'nsha qolg'a ali'ng'an.

Na'wbetshi **noyan** bunnan keyin bulardi' ko'p g'ana qayg'ili ha'diyseler menen tani'sti'rdi'.

Tin'shi'nin' ayti'wi'na qarag'anda tu'nde a'skerdin' ten' jarti' bo'linip Tu'rkistang'a qaray ketken.

Nog'ayli' da'stu'ri boyi'nsha negizinen **A'mir tituli'** u'sh adamg'a berilgen.

Berilgen mi'sallardag'i' jaw, jaraq, sadaq, nayza, qi'li'sh, sawi't, shoqmar, sari'jay, no'ker a'skeriy atamalar. Romanda su'wretlenip ati'rg'an da'wir shi'nli'g'i'n ashi'p beriwde qural-jaraq atamalarini'n' xi'zmeti ayri'qsha. «Qi'li'sh, nayza, sari' jay, » so'zleri sol da'wirde tiykarg'i' qural-jaraq atamalarini' bolg'anli'g'i' belgili. Sonli'qtan da bul so'zler romanda jiyi qollani'lg'an. «Sawi't» uri's kiyimi degendi bildirse, qalqan qorg'ani'w qurali', sadaq woq jaydi'n' wog'i'n salatug'i'n qaltasha ha'm woq jaydi'n' wog'i' ma'nilerin de bildiredi «sari jay» woq jaydi'n' bir tu'ri.

«Sawi't» atamasi' bati'rdi'n' denesine woq wo'tpes ushi'n temirden islengen, yaki polat si'mnan tag'i'lg'an kiyim degendi an'latqan.¹

1.**Shi'ndawi'l**-so'zi de uri'sqa baylani'sli' so'zlerdin' biri boli'p, a'skerlerdin' keyninen ju'retug'i'n saqshi' degendi bildiredi.²

¹ Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi, IV tom. 188-bet

² Sonda, 560-bet

Bul mi'saldag'i' keze-woq jaydi'n' wog'i'ni'n' pa'rsiz, ushli'qsi'z sabi', tuqti'y-woq jaydi'n' qabi', kiris –woq jaydi'n' woq sali'p tartatug'i'n jibi-degendi an'latadi'.

K.Ma'mbetov romanlari'nda jaqi'n turi'p uri'sqanda, jekpe-jek sawashlarda qollani'li'tug'i'n qural-jaraq tu'rlerin an'latatug'i'n nayza qi'li'sh, sari' jay, woq jay, h.t.b. atamalari' ushrasadi'. Mi'sali':

Qi'li'sh¹ atamasi'-polattan islengen, uzi'nlaw, iymeklew, boli'p qanjarg'a usag'an ti'yi'q, semser boli'p bati'rdi', a'skerdi su'wretlewge baylani'sli' wori'nlarda ji'yi qollani'ladi'.²

Woq da'ri menen ati'latug'i'n a'skeriy qural atamalari'na a'siret, dupen, qara top so'zlerin kirgiziwge boladi'.

Yag'n'ŷy "dabi'l" an'g'a yamasa sawashqa shi'qqanda xabar beriw bir na'rseni bildiriw ushi'n qag'atug'i'n, qatti' gu'mpildepti.

Al, nayza ushi'na temirden wornati'lg'an, uzi'n ag'ash sapli' yeski uri's qurali' –degendi bildiredi.

Romanlarda qi'li'sh, nayza so'zlerinin' bir neshe tu'rlerin ushi'ratami'z: almas, qi'li'sh, ispixan semser qi'li'sh, la'yli-ja'wxar.

Nayza atamasi'ni'n' da bir neshshe tu'rlerin ushi'ratami'z.

Nayza, qarag'ay sapli' nayza, aq nayza, qon'i'rawli' nayza

"**Sa'rkarda**" so'zi sawashta a'skerlerdin' basshi'si' degen ma'nisti bildiredi. Uli'wma alg'anda K Ma'mbetov tarixiy' ramanlari'ndag'i' a'skeriy tu'siniklerge baylani'sli' go'nergen so'zlerdin' ko'pshiligin qural-jaraq atamalari'n bildiretug'i'n so'zler quraydi'.

Na'wbetshi **noyan** bunnan keyin bulardi' ko'p g'ana qayg'ili ha'diyseler menen tani'sti'rdi'.

Tin'shi'ni'n'ayti'wi'na qarag'anda tu'nde a'skerdin' ten' jarti' bo'linip Tu'rkistang'a qaray ketken.

¹ Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi, III tom. 213-bet

² Bekbaulov O., Qaharmanli'q eposti'n' arab-parsi' leksikasi' ha'm woni'n' tari'xyi'y-lingvistikali'q xarakteristikasi', No'kis, 1979, 188-b

Tutqi'nlr ag'a sultanni'n' buyri'g'i' boyi'nsha qolg'a ali'ng'an. Na'wbetshi noyan bunnan keyin bulardi' ko'p g'ana qayg'ili' ha'di

Solay yetip K Ma'mbetovti'n' tariyxi'y ramonlari'nda go'nergen so'zler ishinde **a'skeriy tu'siniklarga baylani'sli' atamalar** belgili wori'n tutadi'. Wolardi'n' ishinde alaman, aybalta, a'sker, a'skerbasi', bati'r, bahadi'r, bug'aw, davil, duwli'g'a, giris, hu'jim, jaw, jawi'nger, jaraq, jasawi'l, jansi'z, jasawi'l, jebe, qari'w jaraq, qamal, qarawi'l, qinap, qi'n, qi'li'sh, qi'li'shpaz, qoramsaq, qorg'an, kisen, mergen, min'basi', min'begi, nayza, nayzapaz, no'ker, won' qanat, won'begi, won'basi', pilteli mi'lti'q, taren'imi'lti'q, top, ti'n'shi, tutqi'n, tu'menbegi, tuw, sardar, sadaq, sawi't, sarjay, sarbaz, sa'rkarda, semser, veyoda, zen'berek, zindan, sharayna, shepqanat, shindawi'l, shoqmar, shoqmarpaz h.t.b. atamalardi' ko'p ushi'ratami'z.

3.Adamlar arasi'ndag'i' klassli'q ayri'qshali'qlarg'a baylani'sli' go'nergen so'zler: begzada, hasilzada, gu'n', qul, ka'nizek, shori', ug'lan, toqal h.t.b.

4. Yeski xi'zmet tu'rlerine baylani'sli' go'nergen so'zler.

Qaptalda g'orbi'yi'p turi'p dizgin uslap turg'an atti' «**yamshik**» deyme-aw qalay-qalay?

Tek g'ana si'rg'a, bilezik, ju'zik sog'atug'i'n zergerler atti'n' **yer-turmani', duwtar, arba** sog'atug'i'n **ustalar, wotaw** sog'atug'i'n **u'yshiler** g'ana biz wo'nermentpiz dep qalali' boli'p Turkistan menen Sig'naqti' jag'alap juripti.

Solay bolsa da jay salatug'i'n **peshman**, nag'i's woyi'wshi' **naqqash**, mediresede bala woqi'tqan mudarris, kitap jazg'an **ka'tib, xan lashkeri, no'ker** ba'ri de ji'ynalg'an.

Wortada **ka'rganbasi'**, woni'n' qaptali'nda yeki qap toli' ten' ge.

Ku'ni menen segbir boli'p tu'ye tarti'p, suwatqa kelgende suwg'ari'p, wotlaq jerge kelgende wotlati'p, a'bden sharshag'an **tu'yekeshler** qay jer qolayli' bolsa sol jerge bari'p jati'p, tonlari'n jami'li'p tu'yeler menen aralasa uyi'qlaydi'.

Sarbazlar sasqalaqlap qaldi'. **Sabashi' qi'mi'zi'n** to'gip aldi'.

Jay salatug'i'n **peshman**, un tartatug'i'n **qarazshi'** ha'm basqa da ka'sipshiler ju'zege keldi.

Qarawi'l basli'g'i', bul ha'reketim ushi'n sultan meni alg'i'slasa kerek, dep woylag'an yedi.

Kiyim-kensheklerge baylani'sli' go'nergen so'zler.

Ha'rbir xali'qti'n' milliy kiyimi –sol xali'qti'n' qays? millette yekenin, woni'n' menen milliy ma'deniyati'n ko'rsetetug'i'n tiykarg'i' belgi. Xali'qti'n' milliy kiyimlerinde woni'n' ma'deniyati', talanti', sheberligi ko'rinedi, ha'm wol milliy kiyimi menen basqa xalqi'mi'zdan ayi'ri'li'p turadi'.¹

O, jung'arlarg'a jemtik bolg'an xalqi'may! –dep Amanli'q awi'r bir gu'rsingende kelinshek qoli'na uslap turg'an **tu'rme** menen **kiymeshek** jerge tu'sip kete jazladi.

Sa'wkele kiygen basi' shu'ykedey boli'p kishireyip, si'rg'a salg'an qulaqlari' pitip qalg'an.

Basi'ndag'i' **bo'rkinin'** u'stine qos shashaqli' u'ki qi'sti'ri'lg'an.

Ishiktin' si'rti'nan belin yenli qamar menen baylap alg'an.

U'stine jag'asi' merwert taslar menen jiyeklenip, qaplan terisinen tigilgen **qi'lqa ton** kiyipti.

I'smayi'l sultang'a wo'zin jaqi'n sanag'an beklerdin' derlik ha'mmesinin' u'stinde **qara shapan**, baslari'nda **qara sho'girmeler** selkildeydi.

Qi'nama **ba'shpent** qi'lday beline jarasi'p tu'sken. Jag'alari'ni'n' ba'ri' i'bi'r-ji'bi'r nag'i's. Wo'rneklep wo'rilgen uzi'n shash wo'kshesin qarqi'p

¹ Алланиязова Ш., Қарақалпақ тилинің қол өнер лексикасы, Нөкис, 1997, 16-б

turi'pti'. Basi'na kiygen **qundi'z biyalayi'** ku'nnin' nuri'nda ko'gis tu'ske yengendey.

Arg'i'maq atqa minip, polat sawi'tlar kiyinip alg'an dushpan tap bir toda bendelerdi jazalap atirg'anday **bo'z ko'ylek, ju'n shekpen** kiyingen adamlardi' buyim shelli ko'rgen joq.

Biraq namazli'ger waqti'nda Sig'naqti'n' saylandi' a'skeri sepsip, yen' izine dushpan at ko'ligi, sawi't-saymani', jarag'i joq, basi'na **jelle** kiyip, qoli'na jaba menen balta uslag'an, u'stine kiygen kiyimlari qorenish, bir biybereket a'skerge joli'qti'.

Jegde-jag'asi' kestelengen hayal-qi'zlar kiyimi, Bul da jas wo'zgesheligine qarap jipek jegde ha'm aq jegde boladi'.

Jipek jegde-qi'zi'l jipekten tigiledi, qi'zlar jas kelinshekler kiyedi. Al **aq jegdeni**-u'lken jastag'i' hayallar kiyedi. Woni' kesteli jegde dep atag'an: sebebi nag'i'si' ko'p bolg'an.¹ Izertlew obyektini yetip ali'ng'an romanlardag'i' kiyim-kenshekke baylani'sli' tariyxii so'zlerden bir neshe bo'leklerge bo'lip qarawg'a boladi'.

1. Bas kiyimni an'latatug'i'n so'zler

2. U'st kiyimni an'latatug'i'n so'zler.

3. Kiyimni qanday gezlemiden islangani an'latatug'i'n so'zler.

Bul mi'saldag'i' **telpek** so'zi –bas kiyimni bir tu'ri boli'p, to'besi domalaq, qoydi'n' sen'sen terisinen jiyeklengen i'ssi' bas kiyim, al jawli'q –basqa jami'latug'i'n u'lken ha'm uzi'n woramal, soppas-uzi'nsha qulaqsi'z bas kiyim, qurash-sen'sen' qoy terisinen do'n'gelek yetip tigilgen bas kiyim, sarji'g'a bas kiyimga ildirilgen ayi'rmashi'li'q belgi, patshalardi'n' bas kiyimindeki ji'g'a –degen tu'siniklarni bildirgen.

Sunday-aq **sho'girme** atamasi' da bas kiyimni bir tu'ri boli'p –alti' ayli'q yamasa bir ji'lli'q qozi' terisinen tigilgen do'n'gelek bas kiyim qarqara-so'zi de basqa kiyiletug'ni kiyim retinde tu'sinilgen, bunnan basqa jumi'ri' –qoydi'n' yeshkinin' qarni'nan islangan bas kiyim, halaqa- basqa woralg'an materi'aldi'n'

^{1 1} Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi, II tom. 192-bet

to'men artqa salbi'rag'an bir ushi': **shashbaw**-shashti'n' ushi'n biriktirip turatug'i'n shi't yamasa gu'mis ti'yi'nlar tag'atug'i'n lenta si'yaqli' shashpaq to'rli jip: qi'napbi' perde qi'zlardi'n' ju'zin ko'rsetpew ushi'n shashi'latug'i'n perde, ha'm qosbaw so'zleri tari'yx'i'y so'zler si'pati'nda u'lken a'hmiyetke iye.

2.U'st kiyimdi an'latatug'i'n so'zler.

K. Ma'mbetovti'n' tari'yx'i'y romanlari'ndag'i' bunday so'zler **qatari'na shekpen, ton, ka'mar, yen'se ton, shari'q, sawri' yetik si'yaqli'** so'zlerdi kirgiziwge boladi'.

Shekpen –ju'n jibinen, ha'r qi'yli' materi'allardan ishine ju'n, paxta sali'p yamasa paxta, ju'n salmay astarli' yetip, si'rttan kiyetug'i'n, si'ri'p toqi'lg'an, uzi'n kiyim, shari'q –mal terisinen tigiletug'i'n /a'sirese tu'rkmenlerdin'/ ayaq kiyimi, 1 tilla m qamar, qayi's, belbaw degen ma'nislerdi an'latqan. Ha'zirgi waqi'tta bul so'zlerdin' qollani'li'w wo'risi, tarayi'p, tek g'ana ko'rkem a'debiyatlarda paydalani'ladi'.

/Yen'se ton / yeltiri ton.

3.Kiyimnin' qanday gezlemeden islengenin an'latatug'i'n so'zler.

Mawi't-maqpal, tu'kli hawayi' tu'sli hasi'l zat, gezleme:

qi'sqa ton-ton alti'n gumis jalatqan jip penen t'g'z yetip toqi'lg'an jipek gezlemeden tigilgen ton, **Darayi' ko'ylek** qoldan toqi'lg'an jasi'l ren'li hasi'l jipek gezlemenin' bir tu'rinen tigilgen ko'ylek, parsha ton-zer aralasti'ri'lg'an jipek gezlemeden tigilgen ton,-degendi an'latadi'.

Alamandi' aylani'p ju'rgen Amanliq **qundi'zdan posti'n** kiyinip, **alti'n tog'ali' ka'mar** tag'ip alg'an bir adamni'n' ku'ygen terige talasi'p ati'rg'ani'n ko'rip ta'wbege kelgen. 29-bet. Ka'rwanbasi' ma'nzili uzaq jol adami' bolsa da u'stine ji'lti'rawi'q **parsha posti'n** kiyip, basi'na basti'rmali' qalpaq kiyipti. Basi'ndag'i' **kamshat bo'rik** tu'sip qali'p jelkesindegi yeki wo'rim shashi' tawlani'p barati'r.

6. Waqi't ha'm wo'lshemdi bildiretug'i'n go'nergen so'zler.

Jazi'li'p shapqan bedew atlar bes-alti' **sarji'n** jerdi buyi'm shelli ko'rgen joq.

Yemennen sog'i'lg'an yenli yesiklerdin' de biyikligi u'sh **gez** kelip qalar.
. Seyipnazar sa'rka'rda bul jag'dayda jungar menen uri'sami'z dep ju'rip xali'qti' qi'ri'p alarmi'z,- dep woyladi' da a'skerdi si'g'naqtan bir **farsan'**¹ uzaqli'qtag'i' say boyi'na ali'p ketti.

Uzi'nli'g'i' seksen **gez** bolg'an ma'rma'r tasli' saray, tap seksen **shaqi'ri'mg'a** sozi'lg'an sansi'z wo'jirelerge tolg'an qasqi'rg'a usap

Mi'sqal –salmag'i' 4,26 gramma ten' bolg'an yeski awi'rli'q wo'lsheinin' birligi. **Tuwar** so'zi-yeski a'det boyi'nsha beriletug'i'n qali'n' mal degendi an'latqan.²

,

Pesinge shekem To'remurat **Tarxan** tog'ayi'n basi'p wo'tse, arg'i' jag'i' buldi'rap ag'i'p turg'an Sayhun dalan'lig'i'.

Solay yetip Amursana bul ku'ni **namazli'gerde** Sig'naq qalasi'na basti'ri'p kirdi.

Bunday go'nergen so'zlerine qatari'na shaqi'ri'm, parsan',sarji'n, mi'sqal, gez, tuwar, tanap, qulash si'yaqli' so'zlerdi kirgiziwge boladi'.

Bunda birinshi mi'saldag'i' "gez" so'zi shama menen 0,70 sm ge ten' yeski uzi'nli'q wo'lshewin an'latadi'.¹ Al, **tanap** so'zi yeski jer wo'lshegish bolsa shama menen gektardi'n' alti'dan birine ten' keletug'i'n jer boli'p yesaplanadi'.

¹ . Bir farsan'- 9 kilometrge ten'

Mi'sqal –salmag'i' 4,26 gramma ten' bolg'an yeski awi'rli'q wo'lsheinin' birligi. **Tuwar** so'zi-yeski a'det boyi'nsha beriletug'i'n qali'n' mal degendi an'latqan.²

Bul haqqi'nda Q Ayi'mbetov to'mendegishe yeske tu'siredi:

"Uzati'latug'i'n qi'z ta'repine ku'yew ta'repinen to'lenetug'i'n zatlar "qali'n' mal" delingen. Woni'n' to'lew/wo'lsheiw qurami' qi'ri'q tuwar, alpi's tuwar /tovar / boli'p ataladi'. Wol "Qi'ri'q "Alpi's" boli'p atalg'an menen 40-60 bolmaydi', woni'n' qaysi' iri maldi' neshe tawarg'a yesaplaw kerek, woni'n' yeki jaqti'n' jas u'lken ka'tqudalari' yesaplap kelistiredi. Sol tuwardi'n' ishinde bas at, tet at, bas wo'giz, tet wo'giz degen iri mal boladi'. Woni'n' u'stine qi'z jag'i'nan ayti'p kelgen xabarshi'g'a mal jeteletip jiberedi. Wol "qus mi'lti'q" dep ataladi'. Al soni'n' menen qi'ri'q tuwar qali'n' mal alg'annan basqa iri maldi'n' sani' besew boladi'. Wonnan keyingi mayda mallardi'n' ha'r qaysi'si'n neshe tuwarg'a yesaplaw kerek, al da yeki jaqti'n' jas u'lken ka'tqudalari'ni'n' kelisiwi menen sheshiledi. Qali'n'

1.Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi 3t 332-b

2.Sonda 4t 358-bet.

Maldi'n' –qi'rq tuwardi'n' jalpi' alg'i'nan basqan sani' qoy, yeshki, i'laq, qozi' menen jigirma bir boli'wi' kerek.Sol tuwarlardi'n' ishinde qashar, baspaq, qoy yeshkiler de boladi'.

7. U'y-xojali'q zatlari'na baylani'sli' go'nergen so'zler.

Yeki jaqlawi' bekkem yetip qati'ri'lg'an yemen **yergenek**, hapli'g'i'p kelgen adamni'n' yepkini menen «tars» yetip ashi'li'p ketti de, si'rttan juwi'ri'wi' menen kelgen sari' si'nli' jigit u'ydin' bergi mu'yeshine ji'ynalg'an **bog'jamani'n'** qaptali'nda ten'selip toqtadi' da qaldi'¹.

Tas to'bedegi tu'n'likten tu'sken sa'wle, tap bir do'p-den'gelek bolg'an zindang'a joqari'dan to'gilgen nurday, **a'tashtan** a'ti'rap'i'ndag'i' qurttay g'ana jerdi jaqti'landi'ri'p jibergen.

Ishine toraq ti'g'i'latug'i'n teriden islengen qapshi'q si'yaqli' i'di's-**tuli'p** dep ataladi'.

Wolarg'a qolamtanli' qozg'asti'ri'p turi'w ushi'n sendey yesersoq **a'to'sh-kirler** kerek!

Wolar awi'lg'a basi'p kirdi de shom jag'i'p, **wotawlardi'** wo'rtiy basladi'. **Shiy** menen **keregeler** lawlap jani'p, **kiyizler** pi'sqi'p yel ishi quyqani'n' iysine toli'p ketti.

Ko'kireklerine uwdi'r-juwdi'r ha'ykel wo'n'ir monshaqlar tag'i'p alg'an qi'z-kelinshekler topari' azang'i' shayi'n iship bolg'annan keyin wotawlar aldi'nda quri'lg'an qi'zi'l-jasi'l wo'rmeklerge wornalasi'p ali'p **ag'ash qi'li'shlari'n** sarti'ldati'p **kimi alasha, kimi aq basqur toqi'ydi'**.

Paxtani'n' shigitin **shi'g'i'rshi'qtan** wo'tkizip, **urshi'q** penen iyirip, qozaqta bo'z toqi'ydi'.

Ayi'ri'm u'ylerdin' aldi'na tuti'lg'an qami's qoslardi'n' ishinde qaban gu'r-kiregendey **tas digirmanlar** iske tu'sedi.

Wolardi'n' biyik jerlerge suw shi'g'aratug'i'n **shi'g'i'rlari'**, un tartatug'i'n **qarazlari'**, may shi'g'aratug'i'n **jawazlari'** bar.

Aq **worda**-barli'q u'skeneler menen bezelip islengen, tigilgen **qara u'y-shatpa**-qami'stan islengen **i'lashi'q, qos**, i'lashi'q jan-jag'i' qorshali'p basti'ri'lg'an shertek, qos- degendi bildiredi.

Urshi'q- su'yekten, ag'ashtan, tastan islengen, yari'm shar formasi'nda sabi' uzi'nsha boli'p kelgen ju'n yamasa paxta

1. Ayi'mbetov Q. Xali'q danali'g'i' N 1988 233-bet.

Mesik- suyi'q ishimlik quyi'w ushi'n, ko'binese jag'a shi'qqanda suw, qi'mi'z, ayran quyi'p paydalanatug'i'n yeshki terisinen islengen i'di's boli'p xojali'qta ken' paydalang'an.

İshine toraq ti'g'i'latug'i'n teriden islengen qapshi'q si'yaqli' i'di's-**tuli'p** dep ataladi'.

Romandag'i' "tuli'p" so'zi ishimlik quyi'lg'an i'di'sti' bildirip tur.

Ata-babalari'mi'zdi'n' tiykarg'i' ko'ligi arba boli'p yesaplang'an. Ha'zirgi waqi'tta "arba" so'zi qollani'lsa da buri'ng'i'day ken' ko'lemdegi a'hmiyetke iye yemes.

"Pa'reni" so'zi basqa jaqtan ali'ng'an, shet yelden a'kelindi degendi bildirgen. Wol so'z etilip ati'rg'an romanlarda pi'shaq so'zi menen dizbeklesip qollani'lg'an.

ARXAİZMLER

K. Ma'mbetov shi'g'armalari'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' yekinshi bir topari'n arxaizmler quraydi'. Arxaizmler tildin' tari'yxi'y rawajlani'w da'wirinin' bari'si'nda anaw ya mi'naw tu'siniktin' atamasi'ni'n' yekinshi bir atama menen awmasi'wi' natiyjesinde qollani'w jedeliginen ayri'li'p so'zlerden ibarat. Mi'sali': ha'mir-buyri'q, da'sti-qol h.t.b.

K. Ma'mbetov romanlari'nda tari'yxi'y so'zler si'yaqli' arxaizmlerde ko'plep qollani'ladi'.

Bul mi'saldag'i', ha'mir qi'li'w so'zi arxaizm boli'p yesaplanadi'. Bu'gingi ku'nde bul so'zlerdin' worni'na-buyri'q so'zi ken' paydalani'ladi'. Sonday-aq "jarli'q" so'zi de-xanni'n' jazba tu'rdegi buyri'g'i' degendi an'latqan. Ha'zirgi waqi'tta bul so'zdin' worni'na da buyri'q, pa'rman so'zleri ken' qollani'ladi'.

Tari'yxı'y romanlarda ko'p ushi'rasatug'i'n no'ker, a'sker so'zleride bu'gingi ku'nde wo'zinin' sa'ykes atamaları'na iye boli'p arxaizmler qatari'nan wor?'n aldi'.

Bul mi'saldag'i' no'ker so'zi arxaizm boli'p tabi'ladi', al a'sker so'zinin' worn?'na ko'p ji'llar dawami'nda, soldat so'zi qollani'li'p kelgen bolsa, ha'zirgi waqi'tta a'sker so'zi qaytadan jedel so'zlikke wo'nip ati'r.

Bul mi'saldag'i' la'shker, qol so'zleri armiya, ko'p a'skerler topari' degen ma'nisin qollani'li'p tur.

Sunday-aq da'standa ushi'rasatug'i'n qara top so'zi woq atatug'i'n quraldi'n' ati'n bildiredi. Mi'sali':

Ha'zirgi waqi'tta ji'yi'n, topar: woylawg'a arnalg'an, shu'berekten, rezinadan islengen, jerge tu'skende sekiretug'i'n domalaq zat-degendi an'latadi'. Demek, "top" so'zinin' da'slepki ma'nisi go'nergen jan'a ma'nilerdi payda yetken. Top so'zi semantikali'q arxaizm boli'p yesaplanadi'. "Tuw" so'zi romanlar da ji'yi ushrasadi'.

Qi'zi'l tuw, jasi'l tuw, alti'n tuw usag'an ha'r qi'yli' ren'de gezlesetug'i'n bul bayraq ha'r bir topardi'n' wo'zinshelik belgisin bildirgen. "Tuw-so'zinin' worni'na bu'gingi ku'nde "bayraq" so'zi wo'nimli paydalani'ladi'.

"Wa'j" so'zinin' worni'na: na'rse, zat, buyi'm so'zleri ji'yi ushrasadi'.

"Talay peshana" so'zleri de arxaizmlerden ibarat. Bul romanlardi'n' tilinde ani'q ko'rinedi. Mi'sali':

Bundami' talay, peshana so'zleri jazmi'sh, tag'dir, i'g'bal, baxi't so'zlerinin' sinonimlari si'pati'nda ko'zge taslanadi'. Ha'zirgi waqi'tta "talay, peshana" so'zlerinin' worni'na "tag'dir", man'layi' so'zi menen qollani'ladi'. Romanlar tili arxaizmge ju'da' bay. So'zimizdin' da'lili retinde bir neshe mi'sallar keltireyik:

Bul so'z dizbekleri tu'rinde kelgen: bende, qi'li'w, bat uri'w: giyne yetiw: jar urdi'ri'w si'yaqli' so'zler ha'zirgi waqi'tta derlik qollani'lmaydi'. Wolardi'n'

usi' mag'analarda an'lati'wshi' sa'ykes jan'a so'zlerdi payda bolg'anli'qan wolardi'n' qollani'w wo'risi sheklenedi. Ha'zirgi waqi'tta bende qi'li'w so'zinin' worni'na tutqi'n yetiw, tuti'w, uslaw, bad uri'w-wo'zinen basqani' adam yesabi'na almaw, menmensiniw: giyne yetiw-ashi'wlani'w: jar urdi'ri'w-dag'azalaw si'yaqli' so'zinin' sinonimlik si'n'arlari'na iye.

Romanlardag'i' go'nergen so'zlerdi talqi'lap qarag'ani'mi'zda wolardi'n' bu'gingi ku'ndegi qollani'li'w wo'risi birdey, yemesligin ko'remiz. Wolardi'n' ishinde tari'yxi'y so'zler topari' da'wir koloritin beriw maqsetinde jazi'wshi' shayi'rlardi'n' shi'g'armalari'nda g'ana qollani'li'p kiyati'rg'ani'n ko'remiz. Bunday tek g'ana jazi'wshi' shayi'rlardi'n' shi'g'armalari'nda qollani'latug'i'n tari'yxi'y so'zlerge K. Ma'mbetovti'n' tari'yxi'y romani'ni'n' so'zlik quri'li'si'-nan to'mendegidey mi'sallardi' keltiriwge boladi'.

Mi'sali', aq kirewke, aqlay, ba'ybishe, bek bekawi'l, be kzada, bo'ktergi, dabi'l, darayi', dar, datqa jay, da'lment, da'rbent, da'rwishi, diywan, yeltiri, gebeje, geze, gu'n', halaqa, xan, xanzada, xoja, i'lashi'q, i'n'g'i'rshaq, jasawi'l, ka'niz, ka'mar, ka'rwana, kiris, qabaq, qalqan, qashqa, qanjar, qara, qarti'q, qa'lender, qa'lpe, qi'li'sh, qi'nap, qorrandoz. Qul, qurash, qusbegi, latmanat, ma'hrem, ma'hmer, ma'skepshi, mesik, meterbegi, mi'sqal, naqra, nayza, no'ker, patsha, sadaq, sandan, sarji'g'a, sawi't, sa'rka'p, sa'rwana, semser, soppas, telegen arba, toqal, tul, tuqti'n, tuw, tuwar, urshi'q, wa'zir, zinda'n, sharq, shashbaw, shekpen, sherim, shi'ndawi'l, shori' si'yaqli' so'zlerdin' ja'miyettin' rawajlani'wi' menen tilimizde wo'zinin' qollani'w wo'risinen ayri'li'p, tek g'ana ko'rkem a'debiyatlarda, tari'yxi'y shi'g'armalarda jiyyi jumsalatug'i'nli'g'i'n ko'riwge boladi'.

Biz no'ker, a'sker, la'shker atamalari'ni'n' worni'na nemec tilinen rus tili arqali' bizin' so'zlik qurami'mi'zg'a kirip kelgen soldat so'zin paydalanatug'i'n yedik. G'a'rezsizlik sharapati'nan wo'zligimizdi qayta tani'p ati'rg'an bu'gingi ku'nde soldat so'zinin' worni'na "a'sker" so'zi iyelep ati'rg'anli'g'i'ni'n' gu'wasi' boli'p ati'rmi'z. Mi'sali': K.Ma'mbetovti'n' romani'ndag'i' "a'sker" so'zi jiyyi qollani'lg'an:

No'ker, a'sker, la'shker so'zleri bir waqi'tlari' arxaizmler si'pati'nda soldat so'zinin' go'nergen atamasi' retinde tek tari'ysi'y shi'g'armalarda da'wir ko'rinishin beriw ushi'n jumsali'p kelgen bolsa, ha'zirgi waqi'tta "soldat" so'zi arxaizmge aylani'p "a'sker" so'zi jiyi qollani'w uqi'pli'g'i'na iye boli'p kiyati'r.

K.MA'MBETOVTI'N' TARI'YXI'Y ROMANI'NDAG'I' GO'NERGEN SO'ZLERDIN' SHI'G'I'SI' BOYI'NSHA TU'RLERI.

Til-ja'miyetlik qubi'li's bolg'anli'qtan ja'miyettin' rawajlani'wi' menen wo'zgerip rawajlani'p baradi'. Ja'miyet wo'mirinde bolg'an ha'r qanday wo'zgeris tildin' so'zlik qurami'nda wo'z ko'rinishin tabadi'. Qa'legen tildin' so'zlik qurami'na basqa til elementlerinin' kirip keliwine tu'rli tari'ysi'y jag'daylar sebepshi boladi'. K. Ma'mbetovti'n' tari'ysi'y romanlari'ni'n' so'zlik qurami'ndag'i' go'nergen so'zler qatlami'ni'n' shi'g'i'si' boyi'nsha ha'r qi'yli' boli'wi' da xali'qlar arasi'ndag'i' ekanomikali'q, siyasi'y, a'skeriy qari'm-qatnaslardi'n' na'tiyjesi boli'wi' so'zsiz.

7-a'sirdin' wortalar?nda Wortalari'ni'n' keliwi na'tiyjesinde Wortalari'ni'n' bir-birine g'a'rezsiz birneshe ma'mleketlerge bo'linip ketedi. 8-a'sirdin' aqi'rlari'nda arablardi'n' Xorezmdegi u'stemligi bekkemlene basladi'. Xorezmnin' arablarg'a toli'q bag'i'ni'wi' da usi' ji'llarg'a tuwra keledi, bul Xorezmnin' Islam Dinin qabi'l yetiwi menen tamamlanadi'. Wortalari'ni'n' arablardi'n' u'stemligi uzag'i'na turmaydi'. 9-a'sirde arablardan g'a'rezsiz ma'mleketler payda bola baslaydi'. Usi'nday ma'mleketlerdin' biri "Samangeyler" ma'mleketi boli'p yesaplanadi'. Samaniyler ma'mleketi da'wirinde ha'zirgi ta'jik ha'm parsi' tillerinde tiykar bolg'an, bul wortalari'ni'n' a'sirlik parsi' tili birotala qa'liplesip

ra'smiy ma'mleketlik ha'm jazba a'debiyatti'n', poeziyani'n' tili boldi'. Parsi' a'debiy tili menen bir qatarda ilim ha'm ni'zam tili bolg'an arab tili de ken' taralg'an yedi. Usi' da'wirdegi Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali Ibn Sina usag'an ko'rnekli ali'mlar wo'zlerinin' mashhur miynetlerin arab tilinde jazdi'.

10-a'sirdin' aqi'ri'nda Wort a'ziyadag'i' Samaniyler ma'mleketi i'di'ray baslaydi'. Xorezm G'aznawiyler qol asti'na wo'tedi. G'aznawiylerdi seldjukler basi'p alg'annan keyin 12-a'sirdin' aqi'ri'na deyin Xorezm seldjuklardi'n' qol asti'nda boladi'.

Mongollardi'n' shabi'li'wi' Wort a'ziya ha'm basqa da u'lkelerdin' xali'qlari'ni'n' tari'yxi'y wo'mirinde u'lken iz qaldi'radi'. Bunday belgiler qaraqalpaqlardi'n' uri'w-qa'wimlik qurami'nda, tilinde ha'm wolardi'n' wo'miri-nin' basqa da tarawlari'nda wo'z sa'wleleniwinapti'.

Bunnan ko'rinip turg'ani'nday arab, parsi' ha'm mong'ol basqi'nshi'lari'-ni'n' qol asti'nda turg'an tu'rkiy xali'qlari', soni'n' ishinde qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'na bul tillerdin' elementlerinin' sin'isip qali'wi' ta'biyg'i'y na'rse.

Biz tari'yxqa na'zer taslay woti'ri'p, arab, parsi'-ta'jik ha'm mong'ol tillerine wortaq izlerdin' qaraqalpaq tilinde ne ushi'n basi'm yekenligine juwap tabami'z. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda qaraqalpaq tilinin' wo'z so'zlik qatlami'n qurawshi' so'zler menen bir qatarda arab-parisi' tilerinen awi'sqan so'zler tu'rliktin' barli'q ta'replerin wo'z ishine alatug'i'n bay so'zlik g'a'ziyneni qurap tur.

K. Ma'mbetovti'n' tari'yxi'y romani'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' de shi'g'i'si' boyi'nsha ha'r tu'rliqi ko'zge taslanadi'. Sonli'qtan romandag'i' go'nergen so'zlerdin' shi'g'i's dereklerin bir neshe toparg'a bo'lip qaraymi'z:

Uli'wma tu'rkiy tillerine wortaq so'zler.

Tu'rkiy ha'm mang'ol tillerine wortaq so'zler.

Arab tilinen awi'sqan go'nergen so'zler.

1.Uli'wma tu'rkiy tillerine wortaq so'zler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda uli'wma tu'rkiy tillerge wortaqlar leksika ko'plep ushi'rasadi'. Bul toparg'a kiretug'n so'zler ayi'ri'm fonetikalig' wo'zgeriske ushi'rag'an tu'rinde ko'pshilik tu'rkiy tillerde bar. Biz usi'nday tu'rkiy tillerge wortaqlar bir topar so'zlerdin' uli'wma tu'rkiy tillerinde ha'zirgi qollanil'w jag'daylari'na na'zer awdarayiq.

Ay balta. Bul atamani'n' DTS da "baltuw " formasi' berilgen. Wol uyg'i'r tilinde ay balta, wo'zbek tilinde oy bolta, altay tilinde aymalta, qazaq tilinde **ay balta** tu'rinde ushi'rasadi'. / ЭСҚЯ с. 22/

K. Ma'mbetovti'n' tari'yxig'y romanlari'nda **alaman** so'zi ko'p ushi'rasadi'. Bul so'z uli'wma tu'rkiy tillerine wortaqlar so'z.

"**Alaman**"-so'zi altay ha'm arqa shig'i's tillerinde yen jaymag'an so'z bolip, bul so'z yen' yeski qipshaq ha'm Xorezm yesteliklerinde de M.Qashg'ariydin' "Devonu lug'at-it tu'rk "shig'armasi'nda ushi'raspaydi'. Sog'an qarag'anda bul so'z keyinirek qaliplesken bolsa kerek. A'debiy tilge bul so'z bir qalipke kelip kirgen joq, dep jazadi'. Qazaq dialektinde bolsa a'skeriy so'z xizmetin atqarg'an. Tu'rkmene dialektinde, qirg'iz, qazaq, qaraqalpaq, wo'zbek tillerinde jiyi'n, xali'q, yurtshili'q-degendi an'latadi'. Qiri'm tatarlari' tilinde "**alaman**" so'zi,-"jirtqish qus" degendi bildiredi. Azerbayjan dialektinde ashko'z, meshkey, degendi an'latqan.

E.V Sevortyan "alaman"-so'zin ha'rekettin' ati' dep qarap: bul so'zdin' etimologiyasi'n, "ala" "man" so'zleri menen baylanisti'radi'. Yag'ni'y ala/tonaw, talaw manisindegiso'zine- "man"/is- ha'reketti ali'p ju'riwshi/affiksinin' birigiwi arqali' jasalg'an dep ko'rsetedi.

Ala-so'zinin' tubiri-al/ali'w-worat, wog'an ha'rekettin' tezleniwinin' ko'rsetkishi-a- qosilg'an dep dalillenedi.

"Qazaq tilinin' qisqasha etimologiyani'n' so'zligindegi:" "**alaman**"-so'zi-al/ala otryad ha'm "man"/is ha'reketti ali'w bari'wshi', adam so'zlerinen bolg'an degen pikir menen kelisiwge boladi'. Qaraqalpaq tilinde de "alaman" so'zi xali'q, jiyi'n, adamlar manisinde qollanili'p kelgen K Ma'mbetov romanlari'nda da bul manistin' saqlang'anlig'i'n ko'riwge boladi'.

Ko'pshilik tu'rkiy tillerinde ushi'rasatug'i'n **bug'aw** atamasi' tutqi'nlardi'n' moyni'na kiydirip qoyi'latug'i'n temirden islengen a'sbapti' bildiredi. Bul so'z tu'rkmen tilinde bukav, wo'zbek tilinde bug'av, azerbayjan tilinde buxov, formasi'nda tu'rli fonetikasi'q vari'antlarda ushi'rasadi'. Bug'aw so'zinin' ma'nisi so'zliklerde ha'r qi'yli' talqi'lanadi'. M Qashqari'yda boqagu-uri'ni'n' moyni'na kiygiziletug'in gu'nde / DLT, 11,417-b/ Radlov ta bokagi / bogau/ -ayaqqa kiygiziletug'in kisen /Radlov.4-t,1645/, Budagovta bogav, bogaku-moyi'ng'a tag'i'latug'i'n temirden islengen shi'nji'r. /Budagov, 1 t. 284 bet/.

Yer atamasi' bati'r, qaharman, yer ju'rek ma'nisinde tu'rkiy tillerinin' ko'pshiliginde ushi'rasadi'.Qaraqalpaq, qazaq tillerinde-yer, wo'zbek tilinde-er,-tu'rkmen tilinde a'r.

Qorg'ani'w qurali' bolg'an "**qalqan**" atamasi' ko'pshilik tu'rkiy tillerinde ushi'rasadi' ha'm ju'da' ken'qollani'ladi'. Wo'zbek-qalqan, tu'rkmen-galkan h.t.b.

Qi'n -qanjar ha'm pi'shaqti'n' qabi'.

Won basi' – won a'skerdin' basshi'si' ma'nisinde qollanadi'. Wo'zbek tilinde –un bashi, tu'rkmen tilinde won-bashi, //wonbegi, qazaq tilinde won basi'. Bul so'z qaraqalpaq tilinde won begi formasi'nda da qollani'ladi'.

Sawi't –pantsir. U'stine sawi't kiygizdi . Wo'zbek tilinde –savut, qazaq tilinde sawi't, tu'rkmen tilinde sovut. Sawi't yeski da'wirlerde payda bolg'an ha'm tu'rkiy xali'qlari'nda ko'p qollani'lg'an qorg'ani'w qurali'.

Jay, woq jay: Qazaq tilinde –jak//jay, tu'rkmen tilinde -yay, wo'zbek tilinde-yay, formasi' berilgen. Jay wog'ada yerte da'wirlerde payda bolg'an quraldi'n' atamasi', tu'rkiy tillerine wortaq so'z.

Jalaw-znamya, flag, qazaq tilinde -jalaw, wo'zbek tilinde –yalaw, Jaraq: Ko'pshilik tu'rkiy tillerinde ushi'rasatug'in ken' tarqalg'an atamalardi'n' biri. Bizin' ko'pshiligimiz qoli'mi'zg'a jaraq ali'p uri'ssaq, ko'pshiligimiz qa'lem menen uri'sami'z. /Qi'zi'l Qaraqalpaqstan 1941j,144./Qaraqalpaq, qazaq tillerinde jaraq, tu'rkmen tilinde-yarag, wo'zbek tilinde-yarog.

"**Jaw**" dushpan ma'nisinde ko'pshilik tu'rkiy tillerde ushrasadi'. DLT te yag vrag /DLT 3t. 31. b/ Misali: Jaw basi'm boladi'. /K Ma'mbetov. "Posqan yel",186 b/

Ju'zbasi –ju'z no'kerdin' basshi'si' Tu'rkmén tilinde-yuzbashi, wo'zbek tilinde-yuz bashi', qazaq tilinde-ju'zbasi'. T Qayi'pbergenov."Qaraqalpaq da'stani'", 3 tom 400 b/

Ju'ris so'zi tiykari'nan sawashqa atlani'w ma'nisin bildiredi. Bul so'z wo'zbek tilinde- yurish, tu'rkmén tilinde –yorish formasi'nda qollani'ladi'.

Tutqi'n uri'sta qolg'a tu'sken adam. Qazaq tilinde –tutqi'n, wo'zbek tilinde –tutqun, tu'rkmén tilinde tussag. DLT te –tutgun /1 t 411 b/ Tutqinlar yeki sutkadan berli duz tatqan joq. /"A'miwdarya", 9 1985 32 b /

Ti'nshi' shpion: Qazaq tilinde –ti'nshi'. DTS da TINSI –shpion/DTS 568 b/ Bul da tu'rkiy tillerge wortaqa so'z.

"**Shori'**" atamasi'da tu'rkiy tillerde ken' qollani'latug'i'n so'z. Bul so'z qaraqalpaq tilinde-shori', wo'zbek tilinde-shuri, uyg'i'r tilinde-shori', shuvash tilinde-shora formasi'nda ushi'rasadi'. (ЭЧҲЯ 32 b)

Shoqpar. Bul so'z yeski qural atamasi'n bildirip ko'pshilik tu'rkiy tillerde qollani'ladi'. Qaraqalpaq, qazaq tillerinde shoqpar//shoqpar, qi'rg'i'z tilinde shoqvar, wo'zbek tilinde -shukmar, tatar tilinde-shukmar, qumi'q tilinde-shoqmar formasi'nda ushi'rasadi'. /ЭЧҲЯ 32b/

Qaraqalpaq tilinde qorqpaytug'i'n yer ju'rek, ma'rt ma'nilerin beretug'in **bati'r** so'zi qollani'ladi'. Bul so'z qaraqalpaq, qazaq tillerinde bati'r, qirg'i'z tilinde-baatir, mongol tilinde-baatir, formasi'nda ushi'rasadi'. "Bati'r" tu'rkiy ha'm mongol tillerine wortaqa so'z.

Bul so'zdin' kelip shig'i'si' haqqi'nda ha'r qi'yli' boljawlar bar. E.B.Bekmuxammetov "bati'r" –shig'i'si' jag'i'nan parsi' so'zi –ba'hadur, yer qaharman ma'nilerin bildiredi, -dep jazadi'. Al Э. B. Sevortyanni'n' pikiri boyi'nsha bagatur, ba: tir, batur, bati'r atamasi'n uliwma altay tilleri ushi'n wortaqa dep yesaplaw tuwri' boladi'. Bizin' pikirimizshe, "bati'r" atamasi' –

shig'i'si' altay tili bolg'an tu'rkiy ha'm mongol tiline wortaqlar so'z. Al "bahadi'r" atamasi "bati'r" so'zinin' parsi' tilinen kirgen sinonimi boli'wi' mu'mkin.

Duwig'a//tubilg'a. Bul so'z da'stanlarda, tari'xyi'y romanlarda basti' qarg'aw ushi'n kiyiletug'in qorg'ani'w qurali' ma'nisin bildiredi.

Da'rmansizlani'p qalg'an do'ngelek duwig'ali' jigit a'jelinin' jaqi'nlap qalg'ani'n sezdi de qoli'nda da'stek boli'p qalg'an nayza sapli' wo'rli -qi'rli' siltey basladi' / K Ma'mbetov. "Posqan yel", 361b/ Wo'zbek tillinde "dubulg'a - a'skerler kiyetug'in temir qalpaqi' bildiriwshi termin " Duwig'a //tu'bilg'a - tu'rkiy ha'm mongol tillerine wortaqlar so'z.

Bul so'z yen' yeski qi'pshaq ha'm Xorezm yesteliklerinde, M. Qashg'ariydin' "Devonu lug'at-chet tu'rk "shi'g'armasi'nda ushraspaydi'. Sog'an qarag'anda bul so'z keyinirek qal'iplesken bolsa kerek. A'debiy tilge bul so'z bir qal'ipte kelip kirgen joq dep "2-jazadi'. Qazaq dialektinde bolsa a'skeriy so'z xi'zmetin atqarg'an. Tu'rkmen dialektinde, qi'rg'i'z, qazaq, qaraqalpaq, wo'zbek tillerinde ji'yi'n, xali'q, jurtshi'li'q-degendi an'latadi'. Qi'ri'm tatarlari' tilinde "**alaman**" so'zi,-"ji'rtqi'sh qus" degendi bildiredi. Azerbayjan dialektinde ashko'z, meshkey, degendi an'latqan.

E.V Sevortyan "alaman"-so'zin ha'rekettin' ati' dep qarap: bul so'zdin' etimologiyasi'n, "ala" "man" so'zleri menen baylani'sti'radi'. Yag'ni'y ala/tonaw, talaw ma'nisindegi/so'zine- "man"/is- ha'reketti ali'p ju'riwshi/affiksinin' birigiwi arqali' jasalg'an dep ko'rsetedi. Ala-so'zinin' tubiri-al/ali'w-worat/, wog'an ha'rekettin' tezleniwinin' ko'rsetkishi-a- qosi'lg'an dep da'liyllenedi.

"Qazaq tilinin' qi'sqasha etimologiyani'n' so'zligindegi:" "**alaman**"-so'zi-al/ala otryad ha'm "man"/is ha'reketti ali'w bari'wshi', adam so'zlerinen bolg'an degen pikir menen kelisiwge boladi'. Qaraqalpaq tilinde de "alaman" so'zi xali'q, ji'yi'n, adamlar ma'nisinde qollani'li'p kelgen K Ma'mbetov romanlari'nda da bul ma'nistin' saqlang'anli'g'i'n ko'riwge boladi'.

Romanlarda ko'p ushi'rasatug'i'n-woq jaydi'n' woq sali'p tartatug'i'n jibi degendi an'latatug'i'n, "**Gris**" so'zi de tu'rkiy xali'qlar ushi'n wortaqlar so'z boli'p,

bul so'z qazaq tilinde-kiris, wo'zbek tilinde-kirshi, qi'rg'i'z tilinde-kirich tu'rinde wo'zlesedi.

O.Bekbawlovti'n' Qaharmanli'q eposti'n' arab-parsi' leksikasi' ha'm woni'n' tari'ysi'y lingivistikali'q xarakteristikasi'"-atli' miynetinde-gris so'zin pari' tilinen kirgen dep qaraydi'.¹

Al Qazaq ilimpazlari' R. Si'zdi'qova, A. Qaydarov, G. Musaev: "Qazaq tilindegi kirte-ko'ne zamandardan beri kele jatqan bayi'rg'i' tu'rki so'zderinin' biri"-dep qarap kiris so'zin woqjaydi'n', woq sali'p uslaytug'i'n wortan'g'i' tusi', woq uyasi'-dep tu'sindiredi.²

R. Si'zdi'qova bul so'zdin' qazaq tilinde "adi'rna" degen varianti'ni'n' bar yekenin ayti'p, woni' kiriw so'zinen yemes, al "ko'riw" tubirinen jasal'g'an boli'wi' kerek. " Ker"-tubiri tarti'w, sozi'w mag'anasi'nda tu'rkiy-tillirinde buri'nnan bar so'z. Al "is"/qazaqsha/qosi'mtasi' atli'q jasawshi' qosi'mta dep ko'rsetedi. Sonda "kiris" so'zi "kerilgen na'rse, "tartpa" degendi bildiredi. Kiris so'zindegi "ya" sesinin' qi'si'q "i" ge almasi'wi' tu'rkiy tilleri ushi'n jat qubi'li's yemes dep da'lilleydi.³

Sonday-aq "Devonu" lug'at –it tu'rk" ki'tabi'nda: "kurug' yi'g'ach yeymik, kurlizm kirish tu'prilik"/qurg'aq ag'ash shtilmes, tarti'lg'an kiris tu'yilmes / degen naqi'ldi' gezlestiremiz.⁴

Bulardi'n' barli'g'i' "**gris**" /kiris/" so'zlerinin' uli'wma tu'rkiy tiller ushi'n worta'q yekenin ko'rsetedi.

Tu'rkiy tillerinde worta'q bolg'an "**gu'n**" so'zi yerkinen ayi'ri'lg'an adamlar degen ma'nisinde qollani'ladi'.

Bul so'z wo'zbek tilinde–gung: tu'rkmen tilinde –gu'n': tu'rinde ushi'rasadi'. Yeski tu'rik so'zliginde kun', qul-hayal xi'zmetker ma'nisinde berilgen.⁵

¹ Бекбаўлов О. .Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық хактеристикасы, Нөкис, 1979

² Сыздықова Р. Сөздер сөйлейди, Алматы, 1980.78-б

³ Сонда, 79-б

⁴ Махмуд Қашғарий,

⁵ Древнетюркских словар, 1969

Jay/sari' jay, woq jay/-atamaları' da tu'rkiy xali'qlar tilinde ten'dey qollani'ladi'.

"**Jaw**"—dushpan ma'nisinde ko'pshilik tu'rkiy tillerinde ushi'rasadi'. Wo'zbek tilinde qazaq-qaraqalpaq tilinde –jaw h.t.b. Jaraq so'zi-uri's quramlari'nan uli'wma atamasi'. D.Kioson: jaraq so'zi shi'nli'qqa sa'ykes keletug'i'n yetimologiyag'a iye yemes. Ko'pshilik ilimpazlar "jaraq" so'zin "jara" /iske asi'w, jaraw/ so'zleri menen baylani'sti'radi'¹- dep jazadi'.

"**Ji'g'a**"-so'zi de tu'rkiy –tillerine wortaq so'z boli'p yesaplanadi'.

Tu'rkmen, azerbayjan dialoktlarinde –ji'g'a, azerbayjan tilinde –ji'g'a, wo'zbek tilinde –ji'g'a: qaraqalpaq tilinde –Ji'g'a: tu'rinde qollani'ladi'. Ji'g'a-buri'ng'i' waqi'tlari' xan ha'm beklerdin' bas kiyimlerine ha'kimshilik belgisi retinde qi'sti'ri'li'p qoyi'latug'i'n belgi degendi an'latqan. Azerbayjan, wo'zbek, dialektlerinde taj degendi bildirgen.Qaraqalpaq tilinde "ji'g'a"-suli'w quslardi'n' pa'rinen bas kiyimge ildirilip qoyi'latug'i'n belgi degendi an'latqan.

A.Z. Budagov "**ji'g'a**" so'zin parsi' tilinen kirgen dep qarasa G.Derher woni'n' fonetikali'q ha'm grafikali'q belgilerine qarap woni'n' tu'rkiy yamasa parsi' tilinen kirgenligine gumanlani'wshi'li'q tuwdi'radi'. Wol bul boyi'nsha ha'zirge deyin ani'q yemes u'shinshi bir derektin' bar yekenin atap ko'rsetedi. G.Rashsterd.

Bul so'zdin' a'yyemgi xind tilindegi "shash da'stesi" tawi's ko'kshesi "sbkva so'zleri menen baylani'sti'radi'" W.Bekbawlov bul so'zdi arap-parsi' tilinen wo'zlestirilgen dep jazadi'.

Tu'rkiy tillerinde ko'p ushi'rasatug'i'n, wog'ada yerte da'wirlerde payda boli'p jaqi'n ku'nlerge shekem qollani'lg'an shabug'a arnalg'an quramdi' an'llatatug'i'n: "**qi'li'sh**" atamasi' da uli'wma tu'rkiy tillerine wortaq so'z.

Bul so'z wo'zbek tilinde- qilich: tu'rkmen tilinde-g'i'li'ch, - qazaq tilinde –qi'li'sh: bashqi'r tilinde-qi'li's ": haqas tilinde-qi'li's, azerbayjan tilinde –g'i'li'yuch tu'rinde ushi'rasadi'.²

¹ Севортьян, Е В, Левицкая Л,С, Этимологический словарь тюркских языков, М, 1989, 147-б

² Севортьян, Е В, Левицкая Л,С, Этимологический словарь тюркских языков, М, 1989, , 39-б

Romanda uli'wma tu'rkiy tillerine wortaqlar bolgan go'nergen so'zlar topari' jiyi qolli'lgan ko'riwge boladi'. Bul so'zlar wo'tmish bir –birine uqsas bolgan tu'rkiy xali'qlari'ni'n' a'zelden bir-birine jaqi'nli'g'i'nan derek beredi.

Tu'rkiy ha'm mang'ol tillerine wortaqlar so'zlar.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde tu'rkiy ha'm mang'ol tillerinin' yekewinde de ten'dey ushi'rasatug'i'n so'zlerdi ushi'rati'w mumkin. Bul so'zlerdin' kelip shi'g'i'si' qaysi' tilge tiyisli yekeni haqqi'nda belgili bir sheshim joq. Tu'rkiy ha'm mong'ol tilleri arasi'nda bunday xali'qlar haqqi'nda N.A. Baskakov "wolardi'n' so'zlik qurami'ni'n' qaliplesiw protsessi bir bolgan-dep ko'rsetedi"¹.

K. Ma'mbetovti'n' tari'yxii' romanlari'nda ushi'rasatug'i'n shi'ndawi'l, bekawi'l, jasawi'l usag'an a'skeriy terminler bar. Bul so'zlerdi jasawda qatnashi'p turg'an –qul, -auil affikslerin buri'nnan kiyati'rg'an tu'rkiy tilinin' affiksi si'pati'nda qarasa² /giybir-ii-r/ al yekinshi bir ilimpazlar mongol tilinen wo'zlestirilgen dep qaraydi'.

"Yen' tan' qalarli'g'i' yeski tu'rik ha'm a'yyemgi tu'rk jazba yesteliklerinde de bul affiks arqali jasalg'an so'zlar ushiraspaydi' al yeski wo'zbek tilinde bul affiks arqali' a'skeriy terminler a'skeriy xi'zmetlerdin' atlari jasalg'an"-³ dep jazadi' Dadabaev

Qaraqalpaq tilinde shi'ndawi'l, jasawi'l, si'yaqli' so'zlerdi arab-parsi' so'zleri dep qaraydi'.⁴

A.M.Sherbak "qara" ha'm "yasa" feyillerin yen' a'yyemgi uli'wma tu'rkiy – mongol yelemntleri –dep qaraydi', ha'm –l /ver affikslerin mongol tilinen kirgen dep belgileydi.⁵ .Qazaq ilimpazlari' da wil / wil/ yerewil / affiksleri menen jasalg'an so'zlerdi mongol tili menen baylani'sti'radi'.⁶

¹ Баскаков Н А, Состав лексики каракалпакского языка и структура слова исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, Лексика, М, 1962, 71-б

² Владимирцов Б,Я, Турецкие элементы в монгольском языке, вып, II-III. 1911.

³ Дадабаев Х, Насыров Д, Хусанов Ж, Проблемы лексики старо узбекского языка, Ташкент, 1990, 75-б

⁴ .Bekbawlov O. Ma'mbetnazarov Q.. Qaharmanli'q da'stanlardag'i' wo'zlestirme so'zlerdin' tusinigi: "No'kis 1992 94-bet."

⁵ .Sherbak A.M. grammatika russkogo yazi'ka M. 1962 .

⁶ R. Si'zdi'qova so'zder so'yilewdi 1980 59-bet.

Qoli'na jarli'q xat berdi. (18 bet)

Jarli'q –buyri'q, ruxsatnama ma'nisinde qollani'latug'i'n so'z.

Mongol tilinde bul atama "zarli'q " tu'rinde ushi'rasadi'.

Bundag'i' "no'ker"so'zi tu'rkiy ha'm mongol tillerinde ten'dey ush'rasi'p, qosshi' a'sker ma'nislerin bildiretug'i'n so'z boli'p tabi'ladi'. Bul atamani'n' kelip shi'g'i'si' haqqi'nda "Yeski tu'rkiy tilleri so'zliginde Nukar –mongol tilindegi "no'ker" so'zi tiykari'nda payda bolg'an " –dep ko'rsetilgen

Al, qazaq ilimpazlari' E.B.Bekmuxametov "no'ker"," no'ger" yeskiden kiyati'rg'an parsi' so'z, xan, aq suyek, bay tuqi'mlari'ni'n' son'i'nda yerip ju'retug'i'n qoshametkerdi bildiredi -¹deydi.

Qaraqalpaq tilindegi a'skeriy leksika boyi'nsha jumi's ali'p barg'an filologiya ilimlerinin' kandidati'U.Da'wletovani'n' "Qaraqalpaq tilinde a'skeriy leksikasi'" degen miynetinde.²

Mongol tilleri boyi'nsha qa'nige B.Ya.Vladimirtsovti'n' pikiri keltiriledi. Woni'n' pikirinshe "ha'zirgi waqqi'ttag'i' parsi' tilindegi "nawkar " mongollardan wo'zlestirilgen so'z. Wol parsi' tilinen mong'ollardan wo'zlestirilgen so'z.Wol parsi' tiline mongollardi'n' 13a'sirde Worta Aziya ha'm Persiyag'a islengen a'skeriy atlani'slari' da'wirinde kirgen. N.Baskakov "Mongol tilinde, no'ker, qaraqalpaq tilinde no'ker, uli'wma tu'rkiy ha'm mongol " tillerine wortaq-³dep qaraydi'.

Ko'pshillik tu'rkiy ha'm mongol tillerine ta'n bolg'an sadaq terisini-woq jaydi'n' wog'i'n salatug'i'n qaltasha ma'nisinde qaharmanli'q da'stanlarda jiyi qollani'ladi'.mi's:

Bul so'z tu'rkmen tilinde-sagdak, yeski wo'zbek tilinde-sadag'\sagdak\sadak;qazaq-tilinde-sadaq, mongol tilinde saadak dep ataladi'. X.Dadabaev bul so'zdi mongol tillerinen wo'zlestirilgen dep yesaplayd?⁴

¹ E.B.Bekmuxamedov Qazaq tilindegi arap-parisi' so'zderi Almati' 1977 45

² Davletova U. Voennaya leksika v karakalpakskom yazi'ka

A. k.d.N. 94

³ 1.Baskakov N. ASostav leksika karakalpakskogo yazi'ka i strk. Slova M.1962 70-b

⁴ . K.Dadabaev I.Nasirov, N. Xusanov Problemi' leksikiy stari' uzbekskogo yazi'ka 1990 s 62

A'. Qaydarov bul so'zdin' ti'ykari' tu'rkiy –mongol tillerine wortaqa saa tubiri dep yesaplap, woni'n' ye/yaa/ taa/ yey/jay / say, chay/jaq /saq /,jana/sag'a/ dag'i' dengen qubi'lmalii' fonetikalii'q variantlari' bar yekenin ko'rsetedi.¹

Soni'n' ushi'nda bul **oljani'** ten'nen bo'le almastan ekewi keyisip qaldi'.

Bundag'i' "wolja" so'zi tu'rkiy ha'm mongol tillerine wortaqa so'z boli'p esaplanadi'. Bul so'z-"tabi's", "iye boli'w" "jetiskenlik", "utqan" dereklerinde ko'rsetiliwinshe: wolja/wolox/tabii'w, jetisiw/ feyilinen payda bolg'an.²

Arab tilinen awi'sqan go'nergen so'zler.

K Ma'mbetovti'n' tariyxii'y romani'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' u'shinshi topari'n shi'g'i'si' boyi'nsha arab so'zleri quraydi'. Bul haqqi'nda tilshi ilimpaz J.Shamshetov: "Qaraqalpaq tiline arab so'zlerinin' wo'zlesiwi si'rtqi' sebeplerden baylani'sli' bolg'an. Tu'rkiy ha'm arab xali'qlari' arasi'nda ju'zege kelgen siyasiy yekonomikalii'q ma'deniy baylani'slar si'rtqi' dereklerdin' tiykari' boli'p yesaplanadi'. Arablar wo'zlerinin' basi'p ali'wlari'nan keyin siyasiy u'stemligin wornatti'. Worta Aziyag'a arab xali'qlari'ni'n' ko'plep keliwinin' na'tiyjesinde yeki xali'qti'n' arasi'nda yekonomikalii'q ha'm ma'deniy baylani'slarda rawajlanadi'. Usi' jag'daylarg'a baylani'sli' arab so'zlerinin' ko'pshiligi tu'rkiy tiline wo'zlesti"³-dep jazadi'. K Ma'mbetovti'n' tariyxii'y romani'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' ishindegii' arab tilinen kirgen so'zlerdin' ko'pshilik topari'n islam dinine baylani'sli' kelip kirgen atamalar quraydi'.Bunday so'zler qatarina mu'sa'pir, shayi'q,ta'spi,qa'wsar,ahi'ret,axun, ag'zam,ixsat,ta'spi,azan ha'm tag'i' basqa sozler. Biraq allatala o'zinin' isenimli elshilernin' ha'mmesin xan ha'm a'mirlerdin' gu'nalarin teksertip kalimag'a keltiriwshi qazi kalan, mupti-imamlar etip tayarlag'an. Basharti solay eken, siz de qazi yaki mupti bolmag'in'iz za'ru'r. Eger shayiqlar a'mir bolip, xan to'giwge aralasip ketse, onda biz kimgе isenemiz, taqsir.

¹ 3.Qaydarov. Dospexa i voorujenie voino-bati'ra v karakalpakskom yepose i ix etno-lingvisticheskoe obiesnenie. İz v-ya AN XawSSR 73 b

² E.V.Sevortyan ESTYa 1974 g 446 b

³.Ж Шамшетов Қарақалпақ тилиндегі шығыс тиллерінен кірген сөзлер тарихынан Нөкіс 1984

Seyit shayix bul so'zge juwap beralmastan toqtap qaldi. Bul missallardag'i a'mir, gu'na, kalima, mufti, imam so'zleri arab tilinen kirgen so'zler bolip

diniy tu'siniklardin' atamaları'n an'latadi. Bu'gingi ku'nde tilimizde onsha ko'p qollanilmaytug'in aqi'ret so'zi de arab tilinen kirgen so'z bolip wo dunya degendi bildiredi, yag'ni'y "aqi' retke jo'new" qayti's boli'w degendi an'latadi'.

Qi'ri'q shilter, yeren so'zleride arab tilinen wo'zlestirilgen.

Bul mi'saldag'i' qi'ri'q shilter yeren so'zleri pir ma'nisinde bati'rlardi'n' si'yi'ni'wshi'li'q, qollawshi' piri si'pati'nda ju'da' ko'p gezlesedi. Ha'ziret so'zi de arab tilinen kirgen so'z boli'p adamni'n' ati'na "mi'rza, xani'm, baybishe" degen ma'nilerde qosi'li'p ayti'latug'i'n bolg'an.

Arab tilinen awi'sqan "ma'hsher" so'zi "wo dunyada adamlardi'n' ji'ynalatug'i'n jeri degendi an'latqan".

"Qi'nap" so'zi arab tilinen kirgen so'z boli'p qi'li'shti'n' qabi' degendi bildiredi.

Qaraqalpaq tilinde qi'nap so'zinin' yeki tu'rli ma'niste jumsalatug'i'ni' ko'rinedi. Birinshisi ti'yi'qti', qi'li'shti' salatug'i'n qap degendi an'latsa, 1 yekinshisi qi'zlardi'n' ju'zin ko'rsetpew ushi'n jami'latug'i'n perde 2 degendi an'latadi'.

Bul mi'saldag'i' "qi'nabi' perde" so'zi qi'zlardi'n' ju'zin jasi'ri'w ushi'n arnalg'an perde degendi an'lati'p tur. Bul haqqi'nda P. Savvaitov: "Ruslardag'i' litavr atamasi'ni'n' arab tiline tuwi'sqanli'g'i' bar, arablardag'i' a'l-tabi'l barabanni'n' bir tu'ri dep ko'rsetedi. "1. M. Qashg'ariy" awda lashi'n ushi'n shali'natug'i'n dovil- nog'ora, men bul so'zdi arabshadan ali'ng'an dep yesaplayman"?- dep jazadi'.

Wa'zir so'zi xanni'n', patshani'n' aqi'lgo'yi ja'rdemshisi degendi an'latqan. Arab tilindegi "vo'zir" formasi', "v", "u" seslerinin' wori'n almasi'wi' na'tiyjesinde wa'zir tu'rinde ayti'ladi'. Buyri'q ma'nisin beriwshi **ha'mir** so'zi de arab tilinen wo'zlestirilgen. Ha'zirgi waqi'tta ha'mir so'zinin' go'nerip buyri'q so'zinin' ko'p qollani'latug'i'ni'n ko'riwge boladi'.

- - - -

1. Bekbawliev. O. Qaharmanli'q yeposti'n' arab pasi' leksikasi' ha'm woni'n' tariyxi'y lin'gvistikali'q xarakteristikasi'. N.79 130-bet. 2. Bekbawliev O. Ma'mbetnazarov Q. Qahramanli'q da'stanlarda wo'zlestirme so'zlerdin' tu'sinigi. N. 1992 50-bet.

Parsi' tilinen wo'zlestirilgen so'zler

K Ma'mbetovti'n' tariyxi'y romanlari'ni'n' leksikasi'nda **parsi' tilinen wo'zlestirilgen so'zler topari'n** da ko'plep ushrati'wg'a boladi'.

Ma'mleketti basqari'wshi' adamdi' an'lati'wshi' patsha so'zi parsi' tilinen wo'zlestirilgen. Parsi' tilindegi patshah so'zindegi daw'i'ssi'z h sesi tu'sirilipte, tu'sirilmey de qollani'la beredi.

Ha'kimshilik islerine baylani'sli' qollani'latug'i'n diywan, datqa jay so'zleri de parsi' tilinen kirgen.

Bundag'i' datqa jay-ari'z soraytug'i'n bo'lme degendi an'latza diywan xanni'n' yesap ju'rgiziwshi adam degen ma'nislerde qollani'ladi'.

"Da'ndan" so'zi de parsi' tilinen kirgen boli'p "tis" degendi an'latadi'.

Qaraqalpaq tilindegi da'ndan so'zi yeki ma'niste: 1/ tis yekinshi tildin' suyegi degen ma'nislerdi jumsalg'anli'g'i'n ko'remiz.

A'skerlerdin' ha'm bati'rlardi'n' tiykarg'i' uri's qurallari'ni'n' biri bolg'an nayza ko'pshilik tu'rkiy tillerinde ushrasadi'. Qos qollap tuti'lg'an qaragay sapli qos nayza birden aldi'n'g'a qarati'ldi' da, ko'kirekke tosi'lgan, alti'n laiatilip uzaqtan jarqi'rap ko'ringen qalqanlardin' basi'na jan'g'r etip tiydi.

"Nayza" so'zi bizin' tilimizge parsi' tilinen kirgen. E. Bekmuxammedov: parsi' tilinde" nayza-ushi'n da wo'tkir temiri bar uzi'n sapli' yeski zaman qurali'-¹

¹ Bekmuxammedov E. Qazaq tilindegi arab-parsi' so'zleri Almati' 1977 80-bet. 12.

2. Shamshetov J. Qaraqalpaq tilindegi shi'g'i's tillerinen kirgen so'zler tariyxi'nan No'kis 1984 6-bet.

dep ani'qlama beredi. "Dar", "zindan" so'zleri de parsi' tilinen wo'zlestirilgen so'zler qatari'na kiredi.

Dar tu'bine ali'p barsa, a'llette u'sh ag'ashi' menen to'rtew boladi' yekenme-aw.

Zindan ayi'pker adamlardi' jazalaw ushi'n jerden teren' yetip qazi'lg'an wori'n. E. Bekmuxammedov parsi' tilindegi zindan jerden teren' yetip qazi'lg'an abaqti'?'-dep jazadi'¹.

Ori's ha'm ori's tili arqali' ebropa tillerinen kirgen so'zler

K Ma'mbetovti'n' tariyxi'y roman'ndag'?'go'nergen so'zlerdin' arasi'nda az da bolsa ori's ha'm ori's tili arqali' ebropa tillerinen kirgen so'zler ushi'rasadi'.Mi'sali' boeboda,knyaz,titul,strelec ham t.b.²

Biz joqari'da K Ma'mbetovti'n' tariyxi'y roman'ndag'?' go'nergen so'zlerdin' shi'g'i'si' dereklerinen toqtap wo'ttik. Romandag'?' go'nergen so'zlerdin' qurami' boyi'nsha ha'r qi'yli'li'g'i' ani'qlanadi'.

Soiay etip K Ma'mbetovti'n' tariyxi'y romanlari'ni'n' leksikasi'nda go'nergen so'zlerdin' de shi'g'i'si' boyi'nsha ha'r tu'rli'gi ko'zge taslanadi'. Sonli'qtan romandag'i' go'nergen so'zlerdin' shi'g'i's dereklerin bir neshe toparg'a bo'lip u'yendik. Uli'wma tu'rkiy tillerine wortaq so'zler,Tu'rkiy ha'm mang'ol tillerine wortaq so'zlerArab tilinen awi'sqan go'nergen so'zler.

Parsi' tillerinen kirgen so'zer toparlarina bo'lip qarastirdiq.

Ori's ha'm ori's tili arqali' ebropa tillerinen kirgen so'zler

¹ Sonda 81-bet.

J U W M A Q

Go'nergen so'zlerdi talqi'llap qarag'ani'mi'zda wolardi'n' bu'gingi ku'ndegi qollani'li'w wo'risi birdey yemesligin ko'remiz. Wolardi'n' ishinde tari'yxii'y so'zler topari' da'wir koloritin beriw maqsetinde jazi'wshi' shayi'rlardi'n' shi'g'armalari'nda g'ana qollani'li'p kiyati'rg'anli'g'i'n ko'remiz. Bunday tek g'ana jazi'wshi' shayi'rlardi'n' shi'g'armalari'nda qollani'latug'i'n tari'yxii'y so'zlerge K Ma'mbetovti'n'" romanlari'ni'n' so'zlik qurami'nan to'mendegidey mi'sallardi' keltiriwge boladi':

El basqariw ha'm ha'kimshilik islerine baylanisli atamalar: ataliq, a'mir, a'meldar, beg, beglerbegi, bek, beklik, bekawil, boyar, boyar, datqa, datqa jay, danishyar, diywanbegi, diywan, imperator, jarliq, jasawil, jasawilbasi, xan, xanliq, knyaz, karwanbasi, mahrem, mirza, mirzabasi, mupti, muddaris, mutakalim, mu'nshi, nayip, noyan, patsha, saliq, saray, sultan, taxt, to're, shayix x.t.b.

A'skeriy tu'siniklerge baylani'sli' go'nergen so'zler.

Alaman, aybalta, a'sker, a'skerbasi, batir, bahadir, bug'aw, davil, duwlig'a, giris,hu'jim, jaw, jawinger, jaraq, jasawil, jansiz, jasawil, jebe, qariwjaraq, qamal, qarawil, qinap, qin, qilish, qilishpaz,qoramsaq, qorg'an, kisen, mergen, min'basi, min'begi, nayza, nayzapaz, no'ker, on' qanat, on'begi, on'basi, pilteli miltiq, taren'imiltiq, top, tin'shi, tutqin, tumenbegi, tuw, sardar, sadaq, sawit, sarjay, sarbaz, sarkarda, semser, veyoda, zen'berek, zindan, sharayna, shepqanat, shindawil, shoqmar, shoqmarpaz x.t.b.

3. Adamlar arasi'ndag'i' klassli'q ayri'qshali'qlarg'a baylani'sli' go'nergen so'zler: begzada, hasilzada,gu'n',qul, kanizek, shori',uglan,toqal x.t.b.

4. Yeski xi'zmet turlerine baylani'sli' go'nergen so'zler.

Ka'rwanbasi, ka'tip, qarazshi, qarawilbasi,juwazshi', naqqash, peshman, sabashi, yamshik x.t.b.

5. Kiyim-kensheklerge baylani'sli' go'nergen so'zler.

Altin qamar, beshpent, biyalay, bo'rik, bo'zko'ylek, darayi ko'ylek, ishik, jelle, jegde, jekseton, ju'n, kamshat bo'rik, kiymeshek, qara shapan, qilqa ton,

qundiz posti, mawit, parsha ton, sawkele, telpek, tu'rme, shariq, shekpen, sho'girme x.t.b.

6. Waqi't ha'm wo'lshemdi bildiretug'i'n go'nergen so'zler:

Gez, farsan', qulayi, misqal, namazliger, pesin, teshap, tuwar, shaqirim x.t.b.

7. U'y-xojali'q zatlari'na baylani'sli' go'nergen so'zler.

Alasha, ag'ash qilish, a'tashtan, a'to'shkir, bog'jama, basqur,digirman, ergenek, juwaz, i'ashi'q

kiyiz, kerege, qaraz,qarq u'y, qos, mesik,otaw, tuli'p, urshi'q, shiy, shal, shatpa, , shi'gi'rshi'q, shi'gi'r x.t.b.

Jumisi'mizdi'n' ekinshi bo'limi go'nergen so'zlerdin' de shi'g'i'si' boyi'nsha tu'rleri dep ataladi'.

Romandag'i' go'nergen so'zlerdin' shi'g'i'si' dereklerin bir neshe toparg'a bo'lip u'yendik. Uli'wma tu'rkiy tillerine worta'q so'zler,Tu'rkiy ha'm mang'ol tillerine worta'q so'zlerArab tilinen awi'sqan go'nergen so'zler.

Parsi' tillerinen kirgen so'zer toparlarina bo'lip qarastirdiq.

Izertlew jumi'si'mi'zdi'n' juwmag'i' K. Ma'mbetovti'n' tariyxi'y romandag'i' go'nergen so'zlerdin' shi'g'i'si' jag'i'nan da ha'r qi'yli' yekenligin ko'rsetti. Romandag'i' go'nergen so'zler topari'na kiretug'i'n so'zlerdin' belgili bir bo'legin uli'wma tu'rkiy tillerine worta'q so'zler quraydi'. Mi'sali': Alaman, bek, giris, gu'n', yelteri, jay, jaw, ka'mar, ji'g'a, h.t.b. Sonday-aq romanda tu'rkiy ha'm mongol tillerine worta'q bolg'an bir qansha atamalar gezlesedi.

Mi'sali', shi'ndawi'l, no'ker, wolja, h.t.b.

K.Ma'mbetovti'n' tariyxi'y romanlari'nda ushi'rasatug'i'n go'nergen so'zler arasi'nda bir qansha wo'zlestirilgen so'zler yag'ni'y basqa tillerden kirgen so'zler topari' ushi'rasadi'. Biz wolardi' arab tilinen kirgen so'zler ha'm parsi' tilinen kirgen so'zler, Ori's ha'm ori's tili arqali' ebropa tillerinen kirgen so'zler dep u'shke bo'lip talqi'lladi'q.

Arab tilinen kirgen so'zlerdin' ko'pshiligin diniy isenimlerge baylani'sli' so'zler quraydi'. Mi's: aqi'ret, budparash, latmanat, yerenler, wa'liy ht.b. Bulardan

basqa da arab tilinen a'skeriy islerge baylani'sli' bir qansha so'zler wo'zlestirilgen. Mi's: qi'nap, sa'rkap, qalqan, h.t.b.

Biz izertlew ju'rgizip ati'rg'an tariyxi'y romanlardi''n' so'zlik qurami'nda parsi' tillerine tiyisli so'zlerdin' ushrasi'wi' qaraqalpaq ha'm iran tilles xali'qlar arasi'nda uzaq tar'yxii'y qatnaslar menen ti'g'i'z baylani'sli'. Territoriyali'q jaqtan jaqi'n jaylasqan qaraqalpaq ha'm iran xali'qlari'ni'n' a'sirler dawami'nda yekanomikali'q, ma'deniy ha'm siyasi'y baylani'slari' na'tiyjesinde bir tilden yekinshi tilge so'zler awi'sqan. Ko'plegen tu'rkiy so'zleri ta'jik-parisi' tiline sin'isip ketkeni si'yaqli' qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ni'n' ishinde ko'plegen parsi' so'zlerinin' boli'wi' da mine usi' jag'daylarg'a baylani'sli'.

K.Ma'mbetovti'n' romanlari'nda parsi' tilinen awi'sqan, waqi'tti'n' wo'tiwi menen ma'nisi gu'n'girtlesken to'mendegidey go'nergen so'zlerdi ushrati'wg'a boladi': Mi's: patsha, da'ndan, diywan, datqa, jay, nayza, zindan, h.t.b.

Ko'rkem shi'g'armalardi'n' so'zlik qurami'n u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye. Ruwxii'y bayli'g'i'mi'z bolg'an ko'rkem shi'g'armalar bu'gingi a'wladlardi' yeldi su'yiwge, wo'z xalqi'na hadal xi'zmet yetetug'i'n azamat boli'p jetilisiwine ja'rdem beredi. Sonli'qtan da ta'rbiyali'q a'hmiyeti joqari' bolg'an romanlar mekteplerde, woqi'w wori'nlari'nda woqi'ti'ladi'. Bul jag'day tariyxi'y romanlardi' ha'r ta'repleme izertlewdi talap yetedi.

Tariyxi'y romanlardi' u'lken su'yispenshilik penen woqi'w,u'yreniw, woni'n' mazmuni'n ug'i'w ushi'n birinshi gezekte bu'gingi woqi'wshi'larg'a woni'n' tili tu'sinikli boli'wi' kerek. Al, ko'rkem shi'g'armadag'i' ayri'm so'zlerdin' ani'q tu'sinikli bolmawi' woqi'wshi'larda qi'yi'nshi'li'q tuwdi'radi'. A'ne, usi' ma'selede bul izertlew jumi'si'mi'z ja'rdemshi qural boladi' dep isenemiz.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Қырк қыз дәстанындағы гөнерген сөзлер. Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери, Нөкис, 1993.
2. Айымбетов Қ., Халық даналығы, Нөкис, Қарақалпақстан, 1968
3. Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилиниң қол өнер лексикасы, Нөкис. 1997
4. Балакаев М, Жанпейсов Е, Томанов М, Манасбаев Б
Қазақ тілінің стилистикасы, Алмата, 1965
5. Бердимуратов Е. Дәўлетов А Хәзирги қарақалпақ тили.. Нөкис, 1979.
6. Бердимиуратов Е. Әдебий тилдиң функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы, Нөкис, 1973
7. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, Билим, 1990.
8. Будагов Р, А, Введение к науке о языке, М, 1968
9. Бекбаулов О. Қаҳарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхий-лингвистикалық характеристикасы, Нөкис, 1979
10. Галкина Федарук К.М., Горинова Г.В., Шанский .Н.М, Современный русский язык, М. 1968
11. Жанпейсов Е, Этнокультурная лексика казахского языка, Алматы, 1989
тілінің өзекти мәселелери, Алматы, 1998
- 12.3 Қабдолов Сөр өнери, Алматы, 2007
13. Калинин А, В, Лексика русского языка изд., Московского Университета, 1978
14. Қарақалпақ тили бойынша изерттеўлер, Нөкис, 1971
15. Каримов И.А., Юксак маънавият – енгилмас куч, Тошкент, 2008
16. Муратбек Бағила Қурманбек қызы, Қазақ тілінің стилистикасы, Алмата, 2004
17. Насыров Д. Доспанов О, Бекбергенов А, Сайтов Д, Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили, Нөкис, 1995
18. Ниязов С., Стилистиканы өвретмегиң эаслары, Ашқабат, 1994

19.Шанский Н.М, Устарелие слова в русском языке, Журнал русский язык в школе, 1954, №3

20.Сыздықова Р. Сөздер сөйлейди, Алматы, 1980

So'zlikler:

1.Алламуратов А, Тилеўмуратов Г, Доспанов О,

Қарақалпақша көркем өнер атамаларының сөзлиги, Нөкис, Қарақалпақстан, 1992

2.Қарақалпақ тилинің тусиндирме сөзлиги I,II,III,IV том, Нөкис, Қарақалпақстан, 1982,1984,1988,1992

3.Мереев А. Ахаллы С. Түркмен классыкы эдебиятының текстлери боюнча гыскача сөзлүк. Ашгабат. 1963

4.Рустемов Л.З., Қазіргі қазақ тілінідеги араб-парсы кірме сөздери, Алматы, 1982

5.Төребеков М.Т. хәм басқалар

Тарийхый терминлердің хәм атамалардың қарақалпақша тусиндирме сөзлиги, Нөкис, 1996

Ko'rkem a'debiyatlar

1. Мәмбетов К., Түркстан, Нөкис,

2. Мәмбетов К. Посқан ел, Нөкис, 1988

3. Мәмбетов К. Бозатаў, Нөкис, 1986

Mi'sali': aq kirewke, baybishe, bekwada, datqa jay, gebeje, geze, qusbegi, mesik, ka'niz, jasawi'l, naqi'ra, shari'q, shershi, shi'ndawi'l, h.t.b.

Bundag'i' so'zlerdin' ja'miyettin' rawajlani'wi' menen tilimizde wo'zinin' qollani'li'w wo'risinen ayi'ri'li'p, tek g'ana ko'rkem a'debiyatlarda, tariyxi'y shi'g'armalarda jumsalatug'i'nli'g'i'n ko'riwge boladi'.

Sunday-aq Tariyxi'y romanlarda ken' qollani'lg'an go'nergen so'zler arasi'nda Sovet hu'kimeti dep atalg'an 70 ji'lli'q du'zim waqti'nda rus tili arqali' basqa Yevropa tillerinen ko'plegen so'zlerdin' kelip kiriwi menen go'nergen so'zler si'pati'nda qarali'p, al bu'gingi ku'nge kelip tilimizge qayta yenip, jedel so'zlikten wori'n ali'p ati'rg'an so'zler topari'n ushi'rati'wg'a boladi'. Mi'sali': no'ker, la'shker, a'sker atamaları'ni'n' worni'na nemets tilinen rus tili arqali' bizin' tilimizge kirip kelgen "soldat" so'zin paydalanatug'i'n yedik. G'a'rezsizlik sharapati'nda wo'zligimizdi qayta tani'p ati'rg'an bu'gingi ku'nde "soldat" so'zinin' worni'n "a'sker" so'zi iyelep ati'rg'anli'g'i'ni'n' guwasi' boli'p woti'rmi'z.

"Soldat" so'zi de usi' ma'niste ken' jumsali'p keledi. Mi's: -Buyri'g'i'n'i'z boyi'nsha qatardag'i' soldat Aydenyazov keldi dep doklad berdi wol.

"Soldat soqpaqlari'" N-1985 182-bet.

No'ker, la'shker, a'sker, so'zleri bir waqi'tlari' arxaizmler si'pati'nda soldat so'zinin' go'nergen atamasi' retinde tek tariyxi'y shi'g'armalarda da'wir ko'rinishin beriw ushi'n jumsali'p kelgen bolsa, ha'zirgi waqi'tta soldat so'zi arxaizmge aylani'p a'sker so'zi jiyi qollani'li'p uqi'pli'g'i'na iye boli'p kiyati'r.

Sunday-aq biy, baji', pa'rman, so'zleri de tilimizde jiyi qollani'latug'i'n so'zler qatari'nan wori'n ali'p ati'r.

Bul izertlew jurgizip ati'rg'an romanlardag'i' go'nergen so'zlerdi wo'zlerinin' usi'nday qollani'li'w wo'zgesheliklerine baylani'sli' tariyxi'y da'wirler dawami'nda belgeli bir tu'siniklerdin' atamaları' retinde qollani'li'p, keyin ja'miyetlik turmi'sti'n' rawajlani'wi'na baylani'sli' shi'g'i'p qalg'an bo'legin tariyxi'y so'zler al anaw ya mi'naw tu'siniktin' go'nergen atamasi' boli'p yesaplanatug'i'n bo'legin arxaimzmler dep bo'lip qaradi'q.